

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_224901

UNIVERSAL
LIBRARY

منبر و عشا

عن معاذ رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ان اتخذ منبراً فقد
اتخذہ ابی ابراہیم وان اتخذ العصافقد
اتخذہ ابی ابراہیم صلی اللہ علیہما وسلم۔

مذہب اسلام جس قدر سادہ اور عام فہم ہے اسی قدر اس کی عبادت میں
کسی پُر اسرار چیز کو دخل نہیں۔ نہ ایسے مذہبی مراسم ہیں جن کے ادا کئے بغیر عبادت
مکمل نہ ہوتی ہو۔ اور نہ عوام کے دلوں کو مسخر اور مرعوب کرنے والی باتیں ہی ہیں۔
جن سے مذہب کو ایک بھیانک اور ڈراؤنی چیز بنا کر انہیں قابو میں رکھا جائے
یہی وجہ ہے کہ دیگر مذاہب کی عبادت گاہوں کے برعکس، مسجد ایک کھلی ہوئی
روشن اور ہوادار عمارت ہوتی ہے۔ جس میں نہ کوئی نیم تار ایک جگہ ہوتی ہے اور
نہ ساز و سامان ہی پایا جاتا ہے۔ ہر مسجد کے ساز و سامان میں صرف ایک منبر
دکھائی دیتا ہے۔ اس کے علاوہ محراب بر چھوٹی اور بڑی مسجد میں پائی جاتی ہے
مگر یہ عمارت کا ایک حصہ ہوتی ہے۔ اور اس میں بھی کوئی پُر اسرار چیز نہیں ہوتی
بڑی مسجدوں میں ایک حوض ہوتا ہے۔ جس کا پانی وضو کرنے کے کام آتا ہے
منبر کے علاوہ محراب بھی مسجد کا ایک جزو سمجھا جاتا ہے۔ لیکن اگر دیکھا جائے
تو یہ صدر اسلام کی چیز نہیں۔ چنانچہ نہ تو سب سے پہلی مسجد نبوی میں محراب تھی
نہ اس مسجد میں محراب تھی جو حضرت عمرو بن العاص نے ۱۲ھ میں فسطاط میں

تعمیر کرائی، اور مسجد نبوی کے بعد یہی مسجد اسلام کی قدیم ترین مسجد ہے پہلے عہد ولید میں حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اپنی ولایت مدینہ کے زمانے میں جب مسجد نبوی دوبارہ تعمیر کرائی ہے تو خلیفہ کے حکم سے وہاں "محراب مجوف" بنوائی تھی، اسی زمانے میں اور اسی خلیفہ کے حکم سے قرظہ بن شریک نے ۹۳ھ میں حاکم مصر ہونے کی حیثیت سے مسجد عمرو بن العاص کو دوبارہ تعمیر کرایا، اور یہی ہی "محراب مجوف" وہاں بنوائی۔ اس سے معلوم ہوا۔ کہ محراب زیادہ سے زیادہ خلیفہ ولید کے عہد کی چیز ہے۔ اس کے بعد صرف منبر ہی ایسی چیز رہ جاتی ہے جسے ہم آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد میں بھی پاتے ہیں۔ اور تاریخی لحاظ سے پتہ چلا سکتے ہیں کہ آپ ہی نے سب سے پہلے مسجد نبوی میں منبر نصب کرایا تھا، اور آج کل منبر پر کھڑے ہو کر خطیب خطبہ پڑھتا ہے ۛ

(۱)

اب قدرتی طور پر یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ منبر کہاں سے آیا، اور آیا اسلام قبل بھی یہ عربوں میں رائج تھا یا نہیں؟ خود عرب لغویین منبر کو نبر سے مشتق بناتے ہیں، اور لکھتے ہیں کہ اسے منبر اس وجہ سے کہتے ہیں کہ یہ مرتفع ہوتا ہے، لیکن جرمانی مستشرق شوالے (Schwally) کی تحقیق کا نتیجہ یہ ہے کہ منبر عربی زبان کا لفظ ہے اور وہیں سے عربوں نے اسے اختیار کیا۔ جو اقوال شوالے نے نقل کئے ہیں ان سے پتہ چلتا ہے کہ منبر سے بیٹھنے کی جگہ مراد لی جاتی تھی۔ چنانچہ نہ صرف یہ کہ بتوں کو رکھنے کے لئے جو بلند جگہ بنائی جاتی تھی

لہ ابن قفری بدمی ج ۱ ص ۶۸۱، ۶۸۲ + سہودی ج ۱ ص ۳۴۲ + خطبہ ج ۲ ص ۲۲۴ + حسن المعافہ ج ۲ ص ۱۳۶،

لہ الساری ج ۲ ص ۱۱۱، لہ کل مرتفع منتبر وکل ما رفعتہ فقد نبرتہ۔ الجوهری؛ نبرت الشیء نبراً نبراً رفعتا

والمندوب قوۃ الخاطب سمی مندباً لادقاعہ وعلوہ (لسان) لہ منقول از بکر۔ ج ۱ ص ۴ + اس کتاب سے جس حد تک

استفادہ کیا گیا ہے اس کا اندازہ ان چند حوالوں سے نہیں ہو سکتا۔ جو حاشی زیر میں ہیں گئے،

Checked 1965

وہ منبر کہلاتی تھی۔ بلکہ اس کے علاوہ تلواروں اور پھلوں کو رکھنے کی جگہ کو بھی منبر کہتے تھے، اور یہ بالعموم لکڑی کے ہوتے تھے۔ ہمیں معلوم ہے کہ صدر اسلام میں بھی منبر لکڑی ہی کے بنائے جاتے تھے۔ یہ مرتفع جگہ کرسی یا تخت ہی کے قسم کی کوئی جگہ ہو سکتی ہے۔ چنانچہ ابن خلدون نے اسے کرسی یا تخت کا مترادف بنایا ہے۔ وہ لکھتا ہے: "اما السريد والمنبر والتخت والكرسي هو اعواد منصوبة وادائك منصدة لجلوس السلطان عليه مرتفعا عن اهل مجلسه"۔ اس بیان سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ قدیم زمانے میں منبر سے مراد صرف یہی منبر نہیں تھا جو مسجدوں میں استعمال ہوتا ہے۔ بلکہ کرسی اور تخت کے معنی بھی اُس سے لئے جاتے تھے، اور وہ ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل بھی کیا جاسکتا تھا۔ چنانچہ صاحب افغانی نے بیان کیا ہے کہ جب حبشہ کا انتقال ہوا تو خلیفہ یزید بن عبد الملک کو اس کی موت کا اتنا رنج ہوا کہ وہ جہاز ساتھ جانے کے لئے نہ تو پیدل چل سکا اور نہ گھوڑے پر سوار ہو سکا۔ اسلئے لوگ اسے منبر پر بٹھا کر اپنے کندھوں پر لے گئے تھے۔ اس سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ یہاں منبر سے مراد مسجد کا منبر نہیں بلکہ تخت یا کرسی ہے۔ پھر ازرقی نے اپنی تاریخ مکہ میں بیان کیا ہے کہ امیر معاویہ اپنا منبر شام سے مکہ لائے تھے۔ اور وہی پہلا منبر تھا جو مکہ میں قائم کیا گیا۔ قریب تر زمانے میں ابن الحاج نے لکھا ہے کہ مغرب میں دستور ہے کہ جب خطیب خطبہ سے فارغ ہو جاتا ہے تو منبر کو مکان کے اندر رکھ دیتے ہیں۔ اس دستور کو انہوں نے حجاج کی بدعت بتایا ہے۔ لیکن درحقیقت یہ محض قدیم رواج کی پابندی ہے جو

۱۔ مقدمہ ابن خلدون (مطبوعہ بلاق) ص ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱،

لیکن عربوں میں منبر کا استعمال کب سے شروع ہوا، اگر روایات پر یقین کر لیا جائے تو معلوم ہوتا ہے کہ عرب میں سب سے پہلا شخص جو منبر یا سر پر بیٹھا وہ ربیع بن مخاشن ذوالاعواد تھا۔ اور بعض مؤرخوں کے قول کے مطابق ربیع نہیں بلکہ اس کا باپ مخاشن پہلا شخص تھا۔ بہر حال، ہمیں یہاں ربیع یا مخاشن سے غرض نہیں، غرض صرف اس سے ہے کہ عرب میں عہد قدیم ہی سے منبر کا رواج تھا اور اس پر بیٹھنے والے کو ذوالاعواد کہا گیا ہے۔ بظاہر محض ایک خیالی شخص ہے جو ایک قبیلے میں حاکم کے فرائض انجام دیتا تھا۔ اسی طرح ہر قبیلے کے حاکم کے نام ہمیں ملتے ہیں۔ اور معلوم ہوتا ہے کہ ربیع بن مخاشن سے پہلے ہی حاکم ہوتے تھے، چنانچہ ایک مؤرخ نے الافعی بن الافعی الجرمی کو پہلا حاکم بتلایا ہے اعواد سے مراد یہاں منبر و عصابہ۔ مخاشن سے پہلے عصابہ کا استعمال شروع ہو گیا تھا۔ اس کی وجہ یہ بتائی گئی ہے کہ ایک حاکم عامر بن النضر العدوانی تھا یہ شخص جب بہت بڑھا ہو گیا تو اس کے بیٹے نے کہا کہ تم بہت بڑھے ہو گئے ہو اور ممکن ہے کہ عدل میں غلطی کرتے ہو۔ اس پر عامر نے کہا کہ پھر کوئی ایسی نشانی ہونی چاہیے کہ اگر میں غلطی کروں تو مجھے معلوم ہو جائے۔ اس نے اپنے بیٹے یا بیٹی سے کہا کہ ایک عصابہ کر بیٹھ جائے، اور جب وہ غلطی کرے تو عصابہ کھٹکٹا تاکہ وہ متنبہ ہو جائے۔ اُسی وقت سے عرب میں "قرع العصا" ایک ضرب المثل بن گئی ہے جس کے معنی متنبہ کرنے کے لئے جاتے ہیں۔ چنانچہ

لہ خط ج ۲- ص ۲۲۴، اتالی ج ۳- ص ۳، یعقوبی ج ۱- ص ۲۹۹، شہ یاد رکھنا چاہیے کہ حاکم کے

معنی تاضی کے ہیں: (الحاکم هو القاضی، واصل الحکومتہ رد الرجل عن الظلم۔ الحکم القضاء بالعدل

(لسان) ، شہ تاج العروس تحت "م" یعقوبی ج ۱- ص ۲۹۹، ۳۰۰، یعقوبی ج ۱- ص ۲۹۹، شہ عامر کے

علاوہ دوسرے نام بھی لئے جاتے ہیں۔ لسان اور تاج۔ تحت قرع،

ایک شاعر کہتا ہے ۔

وزعمتم ان لاحلوم لنا + ان العصا قرعت لذی الحلمہ

اور تمس کا شعر ہے ۔

لذی الحلم قبل الیوم ما تفرع العما + وما علم الانسان الا لبعسا

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ منبر و عصا دونوں تقریباً ساتھ ساتھ عربوں میں مروج ہوئے تھے اور منبر عرب میں درحقیقت قاضی یا حاکم کے بیٹھنے کی جگہ تھی اور عصا ایک خاص مقصد کے لئے استعمال کیا جاتا تھا۔ مگر اس عصا سے مراد ہمیشہ قاضی ہی کا عصا لیا جاتا تھا۔ ہمیں ایک اور پرانی ضرب المثل بھی ملتی ہے انما القضاء جمرٌ فادفع الجمر بعودین۔ ان عودین سے مراد دو گواہ بھی لئے جاتے تھے۔ اور قاضی کی دو کڑیاں، یعنی منبر و عصا بھی، جو قضا کی نشانیاں سمجھی جاتی تھیں۔ اس کے علاوہ عصا کا ایک اور مصرف بھی تھا۔ تقریر کرتے وقت خطیب کے ہاتھ میں عصا یا قضیب ہوتا تھا اور وہ تقریر کرتے ہوئے اس عصا سے تال دیتا تھا۔ تاکہ تقریر (خطبہ) کی روانی اور موزونیت کو برقرار رکھے اور خطبہ بھی دیتا جائے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ آلات موسیقی کا رواج عرب میں نہیں ہوا تھا۔ ان آلات کے استعمال میں ایک ایرانی، سائب خاثر، کو عربوں کا استاد سمجھا جاتا ہے۔ اسی نے سب سے پہلے عرب میں عود بنایا تھا، اور عربوں کو عود بجانا سکھایا تھا، ورنہ اس سے قبل عصا یا قضیب سے تال دی جاتی تھی،

لہ الحماسة لابن شہام: الحارث بن وعلہ الجرمی رباب الحاسة والشجاعة)۔ یہ مصرع شبن گیا تھا: المیدانی، مجمع الاسال، باب الالف، لہ لسان: تحت قرع، لہ فانہ اراد بالعودین الشاہدین۔ یرید انق النار جہما واجعلہما جنتک ... وقیل اراد ثبت

فی الحکمہ واحتشد فمہا یدفع عنک النار ما استطعت۔ لسان ج ۴۔ ص ۳۱۵،

اور گانے والا گاتا تھا۔ اس سے اندازہ ہو سکتا ہے کہ اس زمانے میں عرب میں خطیب کے عہدے تقریباً وہی کام لیا جاتا تھا۔ جو آج کل بینیڈ ماسٹر کی چھڑی سے لیا جاتا ہے۔ خطیب یا تو خود ہی عہدہ کو منبر پر مارتا تھا۔ یا یہ کام بجائے اس کے کوئی دوسرا شخص انجام دیتا تھا۔ مغرب میں قدیم رسمیں مدتوں تک باقی رہی تھیں معلوم ہوتا ہے کہ انہیں رسموں میں ایک رسم یہ بھی تھی۔ چنانچہ ابن الحجاج نے اس طرف اشارہ کیا ہے، اور خطیب کو اس سے منع کیا ہے، اس کے علاوہ عربی میں عہدہ کا لفظ ایک اور معنی میں استعمال ہوتا تھا۔ عہدے سے مراد اجتماع، اور اس کے انشقاق سے ایسا افتراق سمجھا جاتا تھا کہ جس کے بعد اجتماع ناممکن ہو۔ زمانہ مابعد میں عہدے سے مراد جماعت اسلام لی جانے لگی، اور "شق العہد" سے مخالفت و افتراق جماعت اسلام۔

اب سوال یہ ہے کہ عربوں کے حاکم یا قاضی کون اور کیسے لوگ ہوتے تھے؟ یہ لوگ سوائے عمائد اور خطباء کے کون ہو سکتے تھے۔ چنانچہ ہمیں معلوم ہے کہ حاکم ایسے لوگ بنائے جاتے تھے۔ جو صاحب شرف و صدق ہوں، امانتدار اور صاحب ریاست ہوں، سن رسیدہ اور بزرگ و گرامی ہوں اور تجربہ رکھتے ہوں

لہ ولم یکن یضرب بالعود انما کان یقتضی بالعصا یعنی مرتجلاً۔ اغانی ج ۷ ص ۱۰۹، گوڈزبرج اغانی ج ۱ ص ۱۶۹، اغانی ج ۱ ص ۱۶۹ نے سوتیلی میں عہدے کے استعمال کی ایک اور مثال دی ہے، فعناہ ابن سوریم و میثی قضاہ یوقم و ینکثا شہ و یجذر ان یضرب بانی یدہ علی دبح المنبر و یجھین انہ لم یکن من فعل ما مضی و الخیر کلمہ فی التباہ لہم و ان المنبر وقت و الضرب علیہ علی الدوام ما یضربہ و یجلقہ۔ کتاب المدخل ج ۲ ص ۱۲۳، شہ قال ابو جلید و اصل العصا الاجتماع و الائتلاف و منہ الحدیث ان النخارج قد شقوا عصا المسالین و فرقوا اجتماعہم و شقوا اجتماعہم و ائلافہم۔ و منہ حدیث صلوات ایاک و قلیل العصا معناه ایاک ان تكون قائلاً و مقولاً فی شق عصا المسالین۔ و انشقت العصا: اسے رقم الخلاف، العصا جماعۃ الاسلام و انشق العصا: مخالفتہ جماعۃ اسلام۔ سان ج ۱۹ ص ۲۹۶، کہ اهل الشرف و الصدق و الامانة و الریاسة و السن و المعجد و النخبہ۔ یعقوبی ج ۱ ص ۲۹۹،

یہ ہم اور پڑ کر آئے ہیں۔ کہ قاضی اور خطیب کے لئے عصا اس لئے ضروری سمجھا جاتا تھا کہ وہ اس سے تال دے سکے، اور اپنی تقریر کو با اثر بنا سکے اور بوقت ضرورت اسے غلطی سے متنبہ کیا جاسکے۔ چنانچہ ارباب شعوبہ عربوں پر طعن کرتے تھے کہ تم لوگ عصا کو تال دینے کے لئے استعمال کرتے ہو۔ اسکے علاوہ یہ بھی یاد رکھنا چاہیے۔ کہ جب تک منبر ممالک اسلامیہ میں عام نہیں ہوا صوبوں کے شہروں کی جامع مسجدوں میں خطبہ عصا ہی کو ہاتھ میں لے کر دیا جاتا تھا اس کی تفصیل آگے آئے گی +

مذکورہ بالا تفصیل سے یہ معلوم ہو گیا کہ عرب میں منبر حبشہ سے لایا گیا تھا، اور اسے حاکم یا قاضی کے لئے مختص کر دیا گیا تھا۔ اور یہ بھی اندازہ ہو گیا۔ کہ حبشہ میں منبر کے ساتھ خواہ کیسے ہی خرق العادت تخیلات پائے جاتے ہوں عربوں میں اگر یہ تمام باتیں مفقود ہو گئیں۔ اور منبر مختص ایک دنیوی چیز رہ گیا جو دنیوی کاموں کے لئے استعمال ہوتی تھی۔ عربوں میں قاضی خاص خاص صفت کے حامل ہوتے تھے۔ یہی قاضی یا حاکم خطباء بھی ہوتے تھے۔ اور وہ عصا کو ایک خاص مقصد کے لئے ہاتھ میں رکھتے تھے۔ اس قسم کے خطیبوں کا عہد نبوی صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں حاضر ہوا۔ اور اس کے خطباء و شعراء کا مقابلہ دربار نبوی کے خطیبوں اور شاعروں سے ہوا تھا۔ آخر نبی تمیم نے یہ تسلیم کیا کہ آپ کے خطباء، و شعراء ان کے آدمیوں سے بہتر ہیں، اور اس کے بعد یہ لوگ مسلمان ہو گئے۔ اسی طرح ایک اور واقعہ ہے۔ کہ حضرت ابو بکرؓ کی بیعت کے بعد انصار آپ سے الگ ہو گئے

لے گولڈنہر۔ ج ۱۔ ص ۱۶۹، لے ابن ہشام۔ مطبوعہ یورپ۔ ج ۱۔ ص ۹۳۲، لے ابن ہشام

(مطبوعہ یورپ) ج ۱۔ ص ۹۳۳،

مسجد اس علی التقدوی (سورہ توبہ آیت ۱۰۹) کہا گیا ہے۔ تین دن تک اپنے قبائیں قیام فرمایا۔ اور جمعہ کے دن آپ مدینہ میں داخل ہوئے۔ آپ نے بنو سالم بن عوف الخزرجی کی مسجد میں جو پہلے سے تیار تھی، جمعہ کی نماز پڑھی، اسلام میں پہلا جمعہ تھا۔ لیکن باوجود تلاش، اس جمعہ میں خطبے کا ذکر کہیں نہیں ملتا۔ مسجد نبوی کی تعمیر کے بعد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے خطبہ دینا شروع کیا۔ لیکن معلوم ہوتا ہے کہ ابھی منبر وجود میں نہیں آیا تھا۔ مسجد نبوی کی چھت کھجور کے تنوں پر قائم کی گئی تھی۔ اور انہیں تنوں میں سے ایک تنے کے کٹے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خطبہ کے دوران میں سہارا لیا کرتے تھے۔ یہ تنہ آپ کے مصلے کی داہنی جانب دیوار سے بالکل ملا ہوا تھا۔ جب منبر تیار ہوا تو وہ مصلیٰ کی داہنی جانب ہی نصب کیا گیا۔ آٹھ برس اسی طرح گذر گئے اور اس کے بعد روایات سے منبر کے بنائے جانے کا پتہ چلتا ہے۔ منبر کے بندے جانے کی تاریخ کے متعلق بہت کچھ اختلاف ہے۔ طبری اور یاقوت نے اسے ۳۸ھ کا ابن اثیر نے ۳۸ھ کا، اور دیاربکری نے ۳۸ھ یا ۳۹ھ کا واقعہ بنایا۔ لیکن روایات سے معلوم ہوتا ہے کہ حضرت عباسؓ اس وقت مدینہ میں موجود تھے اور حضرت تیمم الداری نے منبر بنانے کی تجویز کی تھی۔ حضرت عباس فتح مکہ کے بعد مدینہ تشریف لائے ہیں، اور تیمم الداری کا مدینہ آنا ۳۹ھ کا واقعہ بتایا جاتا ہے۔ بہر حال عام اتفاق اس پر معلوم ہوتا ہے کہ منبر ۳۸ھ میں بنایا گیا تھا۔ یہ امر بھی

۱۰ فتوح البلدان (مطبوعہ مصر، ص ۹۰)، ۱۱ فتوح البلدان - ص ۱۲، ۱۲ دیاربکری

۱۳ ج ۲ ص ۶۸، ۱۴ سمودی ج ۱ ص ۲۴۴، وغیرہ، فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰، اسد الغابہ ج ۱ ص ۶۳،

۱۵ طبری مطبوعہ یورپ، ج ۱ ص ۱۵۹، معجم البلدان (مطبوعہ یورپ) ج ۳ ص ۲۶۴، اسد الغابہ ج ۱ ص ۶۳،

دیاربکری ج ۲ ص ۶۸، فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰، ۱۶ فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰، سمودی ج ۱ ص ۶۸،

قابل لحاظ ہے کہ جب آپ کے سامنے منبر کی تجویز پیش ہوئی تھی۔ تو آپ نے صحابہ سے اس بارے میں مشورہ کیا۔ اور اسی مشورہ کی بنا پر منبر بنا یا گیا۔ اب اگر سہ پر غور کیا جائے تو معلوم ہوگا کہ اس سے کچھ ہی عرصہ قبل آپ نے بیرونی بادشاہوں کو خطوط لکھے ہیں۔ جن سے اسلام کا نام عرب سے باہر پہنچا ہے پھر سہ میں مکہ فتح ہوا۔ جس کے معنی یہ تھے کہ اب درحقیقت تمام عرب آپ کے قدموں کے نیچے تھا۔ اور مشرکین کی مزاحمت کی تمام قوانین ختم ہو چکی تھیں۔ اب ان کے لئے اس کے سوا چارہ نہیں رہا تھا کہ اسلام کے حلقہ بگوش ہو جائیں۔ چنانچہ اسی زمانے میں آپ کے پاس مختلف قبائل کے وفد آنے شروع ہوئے۔ یہاں تک کہ ۹ھ کو عام الوفود کہا جاتا ہے۔ یہ بھی یاد رکھنا چاہیے۔ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی عمر رومی اس وقت ساٹھ برس کی ہو چکی تھی۔ بعض مرتبہ آپ دوران خطبہ میں کھڑے کھڑے تھک جاتے تھے آپ کا بدن بھاری ہو گیا تھا۔ اور پیر میں تکلیف بھی تھی۔ آپ نے ایک مرتبہ خود شکایت کی تھی کہ "ان القیام قد شق علی"۔ اس لئے اور بھی ضروری تھا۔ کہ آپ کے لئے کوئی ایسی چیز بنائی جائے کہ جس پر آرام فرمانے کے لئے بیٹھ سکیں۔ اس کے علاوہ فتح مکہ کے بعد خالد بن ولید اور حضرت عمار بن یاسر میں ایک جنگ کے دوران میں جھگڑا ہو گیا تھا، اور ان حضرات کے قضیے کا فیصلہ آپ نے فرمایا تھا۔ اس موقع پر یہ آیت نازل ہوئی تھی: یا ایہا الذین آمنوا اطیعوا اللہ واطیعوا الرسول واولی الامر منکم، فان تنازعتم

۱۰ سہوری ج ۱ ص ۲۷۸ ، ۱۱ فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰ ، سہوری ج ۱ ص ۲۷۵ ، ۱۲ ، ۱۳ ، ۱۴ ، ۱۵ ، ۱۶ ، ۱۷ ، ۱۸ ، ۱۹ ، ۲۰ ، ۲۱ ، ۲۲ ، ۲۳ ، ۲۴ ، ۲۵ ، ۲۶ ، ۲۷ ، ۲۸ ، ۲۹ ، ۳۰ ، ۳۱ ، ۳۲ ، ۳۳ ، ۳۴ ، ۳۵ ، ۳۶ ، ۳۷ ، ۳۸ ، ۳۹ ، ۴۰ ، ۴۱ ، ۴۲ ، ۴۳ ، ۴۴ ، ۴۵ ، ۴۶ ، ۴۷ ، ۴۸ ، ۴۹ ، ۵۰ ، ۵۱ ، ۵۲ ، ۵۳ ، ۵۴ ، ۵۵ ، ۵۶ ، ۵۷ ، ۵۸ ، ۵۹ ، ۶۰ ، ۶۱ ، ۶۲ ، ۶۳ ، ۶۴ ، ۶۵ ، ۶۶ ، ۶۷ ، ۶۸ ، ۶۹ ، ۷۰ ، ۷۱ ، ۷۲ ، ۷۳ ، ۷۴ ، ۷۵ ، ۷۶ ، ۷۷ ، ۷۸ ، ۷۹ ، ۸۰ ، ۸۱ ، ۸۲ ، ۸۳ ، ۸۴ ، ۸۵ ، ۸۶ ، ۸۷ ، ۸۸ ، ۸۹ ، ۹۰ ، ۹۱ ، ۹۲ ، ۹۳ ، ۹۴ ، ۹۵ ، ۹۶ ، ۹۷ ، ۹۸ ، ۹۹ ، ۱۰۰ ، ۱۰۱ ، ۱۰۲ ، ۱۰۳ ، ۱۰۴ ، ۱۰۵ ، ۱۰۶ ، ۱۰۷ ، ۱۰۸ ، ۱۰۹ ، ۱۱۰ ، ۱۱۱ ، ۱۱۲ ، ۱۱۳ ، ۱۱۴ ، ۱۱۵ ، ۱۱۶ ، ۱۱۷ ، ۱۱۸ ، ۱۱۹ ، ۱۲۰ ، ۱۲۱ ، ۱۲۲ ، ۱۲۳ ، ۱۲۴ ، ۱۲۵ ، ۱۲۶ ، ۱۲۷ ، ۱۲۸ ، ۱۲۹ ، ۱۳۰ ، ۱۳۱ ، ۱۳۲ ، ۱۳۳ ، ۱۳۴ ، ۱۳۵ ، ۱۳۶ ، ۱۳۷ ، ۱۳۸ ، ۱۳۹ ، ۱۴۰ ، ۱۴۱ ، ۱۴۲ ، ۱۴۳ ، ۱۴۴ ، ۱۴۵ ، ۱۴۶ ، ۱۴۷ ، ۱۴۸ ، ۱۴۹ ، ۱۵۰ ، ۱۵۱ ، ۱۵۲ ، ۱۵۳ ، ۱۵۴ ، ۱۵۵ ، ۱۵۶ ، ۱۵۷ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ، ۱۶۰ ، ۱۶۱ ، ۱۶۲ ، ۱۶۳ ، ۱۶۴ ، ۱۶۵ ، ۱۶۶ ، ۱۶۷ ، ۱۶۸ ، ۱۶۹ ، ۱۷۰ ، ۱۷۱ ، ۱۷۲ ، ۱۷۳ ، ۱۷۴ ، ۱۷۵ ، ۱۷۶ ، ۱۷۷ ، ۱۷۸ ، ۱۷۹ ، ۱۸۰ ، ۱۸۱ ، ۱۸۲ ، ۱۸۳ ، ۱۸۴ ، ۱۸۵ ، ۱۸۶ ، ۱۸۷ ، ۱۸۸ ، ۱۸۹ ، ۱۹۰ ، ۱۹۱ ، ۱۹۲ ، ۱۹۳ ، ۱۹۴ ، ۱۹۵ ، ۱۹۶ ، ۱۹۷ ، ۱۹۸ ، ۱۹۹ ، ۲۰۰ ، ۲۰۱ ، ۲۰۲ ، ۲۰۳ ، ۲۰۴ ، ۲۰۵ ، ۲۰۶ ، ۲۰۷ ، ۲۰۸ ، ۲۰۹ ، ۲۱۰ ، ۲۱۱ ، ۲۱۲ ، ۲۱۳ ، ۲۱۴ ، ۲۱۵ ، ۲۱۶ ، ۲۱۷ ، ۲۱۸ ، ۲۱۹ ، ۲۲۰ ، ۲۲۱ ، ۲۲۲ ، ۲۲۳ ، ۲۲۴ ، ۲۲۵ ، ۲۲۶ ، ۲۲۷ ، ۲۲۸ ، ۲۲۹ ، ۲۳۰ ، ۲۳۱ ، ۲۳۲ ، ۲۳۳ ، ۲۳۴ ، ۲۳۵ ، ۲۳۶ ، ۲۳۷ ، ۲۳۸ ، ۲۳۹ ، ۲۴۰ ، ۲۴۱ ، ۲۴۲ ، ۲۴۳ ، ۲۴۴ ، ۲۴۵ ، ۲۴۶ ، ۲۴۷ ، ۲۴۸ ، ۲۴۹ ، ۲۵۰ ، ۲۵۱ ، ۲۵۲ ، ۲۵۳ ، ۲۵۴ ، ۲۵۵ ، ۲۵۶ ، ۲۵۷ ، ۲۵۸ ، ۲۵۹ ، ۲۶۰ ، ۲۶۱ ، ۲۶۲ ، ۲۶۳ ، ۲۶۴ ، ۲۶۵ ، ۲۶۶ ، ۲۶۷ ، ۲۶۸ ، ۲۶۹ ، ۲۷۰ ، ۲۷۱ ، ۲۷۲ ، ۲۷۳ ، ۲۷۴ ، ۲۷۵ ، ۲۷۶ ، ۲۷۷ ، ۲۷۸ ، ۲۷۹ ، ۲۸۰ ، ۲۸۱ ، ۲۸۲ ، ۲۸۳ ، ۲۸۴ ، ۲۸۵ ، ۲۸۶ ، ۲۸۷ ، ۲۸۸ ، ۲۸۹ ، ۲۹۰ ، ۲۹۱ ، ۲۹۲ ، ۲۹۳ ، ۲۹۴ ، ۲۹۵ ، ۲۹۶ ، ۲۹۷ ، ۲۹۸ ، ۲۹۹ ، ۳۰۰ ، ۳۰۱ ، ۳۰۲ ، ۳۰۳ ، ۳۰۴ ، ۳۰۵ ، ۳۰۶ ، ۳۰۷ ، ۳۰۸ ، ۳۰۹ ، ۳۱۰ ، ۳۱۱ ، ۳۱۲ ، ۳۱۳ ، ۳۱۴ ، ۳۱۵ ، ۳۱۶ ، ۳۱۷ ، ۳۱۸ ، ۳۱۹ ، ۳۲۰ ، ۳۲۱ ، ۳۲۲ ، ۳۲۳ ، ۳۲۴ ، ۳۲۵ ، ۳۲۶ ، ۳۲۷ ، ۳۲۸ ، ۳۲۹ ، ۳۳۰ ، ۳۳۱ ، ۳۳۲ ، ۳۳۳ ، ۳۳۴ ، ۳۳۵ ، ۳۳۶ ، ۳۳۷ ، ۳۳۸ ، ۳۳۹ ، ۳۴۰ ، ۳۴۱ ، ۳۴۲ ، ۳۴۳ ، ۳۴۴ ، ۳۴۵ ، ۳۴۶ ، ۳۴۷ ، ۳۴۸ ، ۳۴۹ ، ۳۵۰ ، ۳۵۱ ، ۳۵۲ ، ۳۵۳ ، ۳۵۴ ، ۳۵۵ ، ۳۵۶ ، ۳۵۷ ، ۳۵۸ ، ۳۵۹ ، ۳۶۰ ، ۳۶۱ ، ۳۶۲ ، ۳۶۳ ، ۳۶۴ ، ۳۶۵ ، ۳۶۶ ، ۳۶۷ ، ۳۶۸ ، ۳۶۹ ، ۳۷۰ ، ۳۷۱ ، ۳۷۲ ، ۳۷۳ ، ۳۷۴ ، ۳۷۵ ، ۳۷۶ ، ۳۷۷ ، ۳۷۸ ، ۳۷۹ ، ۳۸۰ ، ۳۸۱ ، ۳۸۲ ، ۳۸۳ ، ۳۸۴ ، ۳۸۵ ، ۳۸۶ ، ۳۸۷ ، ۳۸۸ ، ۳۸۹ ، ۳۹۰ ، ۳۹۱ ، ۳۹۲ ، ۳۹۳ ، ۳۹۴ ، ۳۹۵ ، ۳۹۶ ، ۳۹۷ ، ۳۹۸ ، ۳۹۹ ، ۴۰۰ ، ۴۰۱ ، ۴۰۲ ، ۴۰۳ ، ۴۰۴ ، ۴۰۵ ، ۴۰۶ ، ۴۰۷ ، ۴۰۸ ، ۴۰۹ ، ۴۱۰ ، ۴۱۱ ، ۴۱۲ ، ۴۱۳ ، ۴۱۴ ، ۴۱۵ ، ۴۱۶ ، ۴۱۷ ، ۴۱۸ ، ۴۱۹ ، ۴۲۰ ، ۴۲۱ ، ۴۲۲ ، ۴۲۳ ، ۴۲۴ ، ۴۲۵ ، ۴۲۶ ، ۴۲۷ ، ۴۲۸ ، ۴۲۹ ، ۴۳۰ ، ۴۳۱ ، ۴۳۲ ، ۴۳۳ ، ۴۳۴ ، ۴۳۵ ، ۴۳۶ ، ۴۳۷ ، ۴۳۸ ، ۴۳۹ ، ۴۴۰ ، ۴۴۱ ، ۴۴۲ ، ۴۴۳ ، ۴۴۴ ، ۴۴۵ ، ۴۴۶ ، ۴۴۷ ، ۴۴۸ ، ۴۴۹ ، ۴۵۰ ، ۴۵۱ ، ۴۵۲ ، ۴۵۳ ، ۴۵۴ ، ۴۵۵ ، ۴۵۶ ، ۴۵۷ ، ۴۵۸ ، ۴۵۹ ، ۴۶۰ ، ۴۶۱ ، ۴۶۲ ، ۴۶۳ ، ۴۶۴ ، ۴۶۵ ، ۴۶۶ ، ۴۶۷ ، ۴۶۸ ، ۴۶۹ ، ۴۷۰ ، ۴۷۱ ، ۴۷۲ ، ۴۷۳ ، ۴۷۴ ، ۴۷۵ ، ۴۷۶ ، ۴۷۷ ، ۴۷۸ ، ۴۷۹ ، ۴۸۰ ، ۴۸۱ ، ۴۸۲ ، ۴۸۳ ، ۴۸۴ ، ۴۸۵ ، ۴۸۶ ، ۴۸۷ ، ۴۸۸ ، ۴۸۹ ، ۴۹۰ ، ۴۹۱ ، ۴۹۲ ، ۴۹۳ ، ۴۹۴ ، ۴۹۵ ، ۴۹۶ ، ۴۹۷ ، ۴۹۸ ، ۴۹۹ ، ۵۰۰ ، ۵۰۱ ، ۵۰۲ ، ۵۰۳ ، ۵۰۴ ، ۵۰۵ ، ۵۰۶ ، ۵۰۷ ، ۵۰۸ ، ۵۰۹ ، ۵۱۰ ، ۵۱۱ ، ۵۱۲ ، ۵۱۳ ، ۵۱۴ ، ۵۱۵ ، ۵۱۶ ، ۵۱۷ ، ۵۱۸ ، ۵۱۹ ، ۵۲۰ ، ۵۲۱ ، ۵۲۲ ، ۵۲۳ ، ۵۲۴ ، ۵۲۵ ، ۵۲۶ ، ۵۲۷ ، ۵۲۸ ، ۵۲۹ ، ۵۳۰ ، ۵۳۱ ، ۵۳۲ ، ۵۳۳ ، ۵۳۴ ، ۵۳۵ ، ۵۳۶ ، ۵۳۷ ، ۵۳۸ ، ۵۳۹ ، ۵۴۰ ، ۵۴۱ ، ۵۴۲ ، ۵۴۳ ، ۵۴۴ ، ۵۴۵ ، ۵۴۶ ، ۵۴۷ ، ۵۴۸ ، ۵۴۹ ، ۵۵۰ ، ۵۵۱ ، ۵۵۲ ، ۵۵۳ ، ۵۵۴ ، ۵۵۵ ، ۵۵۶ ، ۵۵۷ ، ۵۵۸ ، ۵۵۹ ، ۵۶۰ ، ۵۶۱ ، ۵۶۲ ، ۵۶۳ ، ۵۶۴ ، ۵۶۵ ، ۵۶۶ ، ۵۶۷ ، ۵۶۸ ، ۵۶۹ ، ۵۷۰ ، ۵۷۱ ، ۵۷۲ ، ۵۷۳ ، ۵۷۴ ، ۵۷۵ ، ۵۷۶ ، ۵۷۷ ، ۵۷۸ ، ۵۷۹ ، ۵۸۰ ، ۵۸۱ ، ۵۸۲ ، ۵۸۳ ، ۵۸۴ ، ۵۸۵ ، ۵۸۶ ، ۵۸۷ ، ۵۸۸ ، ۵۸۹ ، ۵۹۰ ، ۵۹۱ ، ۵۹۲ ، ۵۹۳ ، ۵۹۴ ، ۵۹۵ ، ۵۹۶ ، ۵۹۷ ، ۵۹۸ ، ۵۹۹ ، ۶۰۰ ، ۶۰۱ ، ۶۰۲ ، ۶۰۳ ، ۶۰۴ ، ۶۰۵ ، ۶۰۶ ، ۶۰۷ ، ۶۰۸ ، ۶۰۹ ، ۶۱۰ ، ۶۱۱ ، ۶۱۲ ، ۶۱۳ ، ۶۱۴ ، ۶۱۵ ، ۶۱۶ ، ۶۱۷ ، ۶۱۸ ، ۶۱۹ ، ۶۲۰ ، ۶۲۱ ، ۶۲۲ ، ۶۲۳ ، ۶۲۴ ، ۶۲۵ ، ۶۲۶ ، ۶۲۷ ، ۶۲۸ ، ۶۲۹ ، ۶۳۰ ، ۶۳۱ ، ۶۳۲ ، ۶۳۳ ، ۶۳۴ ، ۶۳۵ ، ۶۳۶ ، ۶۳۷ ، ۶۳۸ ، ۶۳۹ ، ۶۴۰ ، ۶۴۱ ، ۶۴۲ ، ۶۴۳ ، ۶۴۴ ، ۶۴۵ ، ۶۴۶ ، ۶۴۷ ، ۶۴۸ ، ۶۴۹ ، ۶۵۰ ، ۶۵۱ ، ۶۵۲ ، ۶۵۳ ، ۶۵۴ ، ۶۵۵ ، ۶۵۶ ، ۶۵۷ ، ۶۵۸ ، ۶۵۹ ، ۶۶۰ ، ۶۶۱ ، ۶۶۲ ، ۶۶۳ ، ۶۶۴ ، ۶۶۵ ، ۶۶۶ ، ۶۶۷ ، ۶۶۸ ، ۶۶۹ ، ۶۷۰ ، ۶۷۱ ، ۶۷۲ ، ۶۷۳ ، ۶۷۴ ، ۶۷۵ ، ۶۷۶ ، ۶۷۷ ، ۶۷۸ ، ۶۷۹ ، ۶۸۰ ، ۶۸۱ ، ۶۸۲ ، ۶۸۳ ، ۶۸۴ ، ۶۸۵ ، ۶۸۶ ، ۶۸۷ ، ۶۸۸ ، ۶۸۹ ، ۶۹۰ ، ۶۹۱ ، ۶۹۲ ، ۶۹۳ ، ۶۹۴ ، ۶۹۵ ، ۶۹۶ ، ۶۹۷ ، ۶۹۸ ، ۶۹۹ ، ۷۰۰ ، ۷۰۱ ، ۷۰۲ ، ۷۰۳ ، ۷۰۴ ، ۷۰۵ ، ۷۰۶ ، ۷۰۷ ، ۷۰۸ ، ۷۰۹ ، ۷۱۰ ، ۷۱۱ ، ۷۱۲ ، ۷۱۳ ، ۷۱۴ ، ۷۱۵ ، ۷۱۶ ، ۷۱۷ ، ۷۱۸ ، ۷۱۹ ، ۷۲۰ ، ۷۲۱ ، ۷۲۲ ، ۷۲۳ ، ۷۲۴ ، ۷۲۵ ، ۷۲۶ ، ۷۲۷ ، ۷۲۸ ، ۷۲۹ ، ۷۳۰ ، ۷۳۱ ، ۷۳۲ ، ۷۳۳ ، ۷۳۴ ، ۷۳۵ ، ۷۳۶ ، ۷۳۷ ، ۷۳۸ ، ۷۳۹ ، ۷۴۰ ، ۷۴۱ ، ۷۴۲ ، ۷۴۳ ، ۷۴۴ ، ۷۴۵ ، ۷۴۶ ، ۷۴۷ ، ۷۴۸ ، ۷۴۹ ، ۷۵۰ ، ۷۵۱ ، ۷۵۲ ، ۷۵۳ ، ۷۵۴ ، ۷۵۵ ، ۷۵۶ ، ۷۵۷ ، ۷۵۸ ، ۷۵۹ ، ۷۶۰ ، ۷۶۱ ، ۷۶۲ ، ۷۶۳ ، ۷۶۴ ، ۷۶۵ ، ۷۶۶ ، ۷۶۷ ، ۷۶۸ ، ۷۶۹ ، ۷۷۰ ، ۷۷۱ ، ۷۷۲ ، ۷۷۳ ، ۷۷۴ ، ۷۷۵ ، ۷۷۶ ، ۷۷۷ ، ۷۷۸ ، ۷۷۹ ، ۷۸۰ ، ۷۸۱ ، ۷۸۲ ، ۷۸۳ ، ۷۸۴ ، ۷۸۵ ، ۷۸۶ ، ۷۸۷ ، ۷۸۸ ، ۷۸۹ ، ۷۹۰ ، ۷۹۱ ، ۷۹۲ ، ۷۹۳ ، ۷۹۴ ، ۷۹۵ ، ۷۹۶ ، ۷۹۷ ، ۷۹۸ ، ۷۹۹ ، ۸۰۰ ، ۸۰۱ ، ۸۰۲ ، ۸۰۳ ، ۸۰۴ ، ۸۰۵ ، ۸۰۶ ، ۸۰۷ ، ۸۰۸ ، ۸۰۹ ، ۸۱۰ ، ۸۱۱ ، ۸۱۲ ، ۸۱۳ ، ۸۱۴ ، ۸۱۵ ، ۸۱۶ ، ۸۱۷ ، ۸۱۸ ، ۸۱۹ ، ۸۲۰ ، ۸۲۱ ، ۸۲۲ ، ۸۲۳ ، ۸۲۴ ، ۸۲۵ ، ۸۲۶ ، ۸۲۷ ، ۸۲۸ ، ۸۲۹ ، ۸۳۰ ، ۸۳۱ ، ۸۳۲ ، ۸۳۳ ، ۸۳۴ ، ۸۳۵ ، ۸۳۶ ، ۸۳۷ ، ۸۳۸ ، ۸۳۹ ، ۸۴۰ ، ۸۴۱ ، ۸۴۲ ، ۸۴۳ ، ۸۴۴ ، ۸۴۵ ، ۸۴۶ ، ۸۴۷ ، ۸۴۸ ، ۸۴۹ ، ۸۵۰ ، ۸۵۱ ، ۸۵۲ ، ۸۵۳ ، ۸۵۴ ، ۸۵۵ ، ۸۵۶ ، ۸۵۷ ، ۸۵۸ ، ۸۵۹ ، ۸۶۰ ، ۸۶۱ ، ۸۶۲ ، ۸۶۳ ، ۸۶۴ ، ۸۶۵ ، ۸۶۶ ، ۸۶۷ ، ۸۶۸ ، ۸۶۹ ، ۸۷۰ ، ۸۷۱ ، ۸۷۲ ، ۸۷۳ ، ۸۷۴ ، ۸۷۵ ، ۸۷۶ ، ۸۷۷ ، ۸۷۸ ، ۸۷۹ ، ۸۸۰ ، ۸۸۱ ، ۸۸۲ ، ۸۸۳ ، ۸۸۴ ، ۸۸۵ ، ۸۸۶ ، ۸۸۷ ، ۸۸۸ ، ۸۸۹ ، ۸۹۰ ، ۸۹۱ ، ۸۹۲ ، ۸۹۳ ، ۸۹۴ ، ۸۹۵ ، ۸۹۶ ، ۸۹۷ ، ۸۹۸ ، ۸۹۹ ، ۹۰۰ ، ۹۰۱ ، ۹۰۲ ، ۹۰۳ ، ۹۰۴ ، ۹۰۵ ، ۹۰۶ ، ۹۰۷ ، ۹۰۸ ، ۹۰۹ ، ۹۱۰ ، ۹۱۱ ، ۹۱۲ ، ۹۱۳ ، ۹۱۴ ، ۹۱۵ ، ۹۱۶ ، ۹۱۷ ، ۹۱۸ ، ۹۱۹ ، ۹۲۰ ، ۹۲۱ ، ۹۲۲ ، ۹۲۳ ، ۹۲۴ ، ۹۲۵ ، ۹۲۶ ، ۹۲۷ ، ۹۲۸ ، ۹۲۹ ، ۹۳۰ ، ۹۳۱ ، ۹۳۲ ، ۹۳۳ ، ۹۳۴ ، ۹۳۵ ، ۹۳۶ ، ۹۳۷ ، ۹۳۸ ، ۹۳۹ ، ۹۴۰ ، ۹۴۱ ، ۹۴۲ ، ۹۴۳ ، ۹۴۴ ، ۹۴۵ ، ۹۴۶ ، ۹۴۷ ، ۹۴۸ ، ۹۴۹ ، ۹۵۰ ، ۹۵۱ ، ۹۵۲ ، ۹۵۳ ، ۹۵۴ ، ۹۵۵ ، ۹۵۶ ، ۹۵۷ ، ۹۵۸ ، ۹۵۹ ، ۹۶۰ ، ۹۶۱ ، ۹۶۲ ، ۹۶۳ ، ۹۶۴ ، ۹۶۵ ، ۹۶۶ ، ۹۶۷ ، ۹۶۸ ، ۹۶۹ ، ۹۷۰ ، ۹۷۱ ، ۹۷۲ ، ۹۷۳ ، ۹۷۴ ، ۹۷۵ ، ۹۷۶ ، ۹۷۷ ، ۹۷۸ ، ۹۷۹ ، ۹۸۰ ، ۹۸۱ ، ۹۸۲ ، ۹۸۳ ، ۹۸۴ ، ۹۸۵ ، ۹۸۶ ، ۹۸۷ ، ۹۸۸ ، ۹۸۹ ، ۹۹۰ ، ۹۹۱ ، ۹۹۲ ، ۹۹۳ ، ۹۹۴ ، ۹۹۵ ، ۹۹۶ ، ۹۹۷ ، ۹۹۸ ، ۹۹۹ ، ۱۰۰۰ ، ۱۰۰۱ ، ۱۰۰۲ ، ۱۰۰۳ ، ۱۰۰۴ ، ۱۰۰۵ ، ۱۰۰۶ ، ۱۰۰۷ ، ۱۰۰۸ ، ۱۰۰۹ ، ۱۰۱۰ ، ۱۰۱۱ ، ۱۰۱۲ ، ۱۰۱۳ ، ۱۰۱۴ ، ۱۰۱۵ ، ۱۰۱۶ ، ۱۰۱۷ ، ۱۰۱۸ ، ۱۰۱۹ ، ۱۰۲۰ ، ۱۰۲۱ ، ۱۰۲۲ ، ۱۰۲۳ ، ۱۰۲۴ ، ۱۰۲۵ ، ۱۰۲۶ ، ۱۰۲۷ ، ۱۰۲۸ ، ۱۰۲۹ ، ۱۰۳۰ ، ۱۰۳۱ ، ۱۰۳۲ ، ۱۰۳۳ ، ۱۰۳۴ ، ۱۰۳۵ ، ۱۰۳۶ ، ۱۰۳۷ ، ۱۰۳۸ ، ۱۰۳۹ ، ۱۰۴۰ ، ۱۰۴۱ ، ۱۰۴۲ ، ۱۰۴۳ ، ۱۰۴۴ ، ۱۰۴۵ ، ۱۰۴۶ ، ۱۰۴۷ ، ۱۰۴۸ ، ۱۰۴۹ ، ۱۰۵۰ ، ۱۰۵۱ ، ۱۰۵۲ ، ۱۰۵۳ ، ۱۰۵۴ ، ۱۰۵۵ ، ۱۰۵۶ ، ۱۰۵۷ ، ۱۰۵۸ ، ۱۰۵۹ ، ۱۰۶۰ ، ۱۰۶۱ ، ۱۰۶۲ ، ۱۰۶۳ ، ۱۰۶۴ ، ۱۰۶۵ ، ۱۰۶۶ ، ۱۰۶۷ ، ۱۰۶۸ ، ۱۰۶۹ ، ۱۰۷۰ ، ۱۰۷۱ ، ۱۰۷۲ ، ۱۰۷۳ ، ۱۰۷۴ ، ۱۰۷۵ ، ۱۰۷۶ ، ۱۰۷۷ ، ۱۰۷۸ ، ۱۰۷۹ ، ۱۰۸۰ ، ۱۰۸۱ ، ۱۰۸۲ ، ۱۰۸۳ ، ۱۰۸۴ ، ۱۰۸۵ ، ۱۰۸۶ ، ۱۰۸۷ ، ۱۰۸۸ ، ۱۰۸۹ ، ۱۰۹۰ ، ۱۰۹۱ ، ۱۰۹۲ ، ۱۰۹۳ ، ۱۰۹۴ ، ۱۰۹۵ ، ۱۰۹۶ ، ۱۰۹۷ ، ۱۰۹۸ ، ۱۰۹۹ ، ۱۱۰۰ ، ۱۱۰۱ ، ۱۱۰۲ ، ۱۱۰۳ ، ۱۱۰۴ ، ۱۱۰۵ ، ۱۱۰۶ ، ۱۱۰۷ ، ۱۱۰۸ ، ۱۱۰۹ ، ۱۱۱۰ ، ۱۱۱۱ ، ۱۱۱۲ ، ۱۱۱۳ ، ۱۱۱۴ ، ۱۱۱۵ ، ۱۱۱۶ ، ۱۱۱۷ ، ۱۱۱۸ ، ۱۱۱۹ ، ۱۱۲۰ ، ۱۱۲۱ ، ۱۱۲۲ ، ۱۱۲۳ ، ۱۱۲۴ ، ۱۱۲۵ ، ۱۱۲۶ ، ۱۱۲۷ ، ۱۱۲۸ ، ۱۱۲۹ ، ۱۱۳۰ ، ۱۱۳۱ ، ۱۱۳۲ ، ۱۱۳۳ ، ۱۱۳۴ ، ۱۱۳۵ ، ۱۱۳۶ ، ۱۱۳۷ ، ۱۱۳۸ ، ۱۱۳۹ ، ۱۱۴۰ ، ۱۱۴۱ ، ۱۱۴۲ ، ۱۱۴۳ ، ۱۱۴۴ ، ۱۱۴۵ ، ۱۱۴۶ ، ۱۱۴۷ ، ۱۱۴۸ ، ۱۱۴۹ ، ۱۱۵۰ ، ۱۱۵۱ ، ۱۱۵۲ ، ۱۱۵۳ ، ۱۱۵۴ ، ۱۱۵۵ ، ۱۱۵۶ ، ۱۱۵۷ ، ۱۱۵۸ ، ۱۱۵۹ ، ۱۱۶۰ ، ۱۱۶۱ ، ۱۱۶۲ ، ۱۱۶۳ ، ۱۱۶۴ ، ۱۱۶۵ ، ۱۱۶۶ ، ۱۱۶۷ ، ۱۱۶۸ ، ۱۱۶۹ ، ۱۱۷۰ ، ۱۱۷۱ ، ۱۱۷۲ ، ۱۱۷۳ ، ۱۱۷۴ ، ۱۱۷۵ ، ۱۱۷۶ ، ۱۱۷۷ ، ۱۱۷۸ ، ۱۱۷۹ ، ۱۱۸۰ ، ۱۱۸۱ ، ۱۱۸۲ ، ۱۱۸۳ ، ۱۱۸۴ ، ۱۱۸۵ ، ۱۱۸۶ ، ۱۱۸۷ ، ۱۱۸۸ ، ۱۱۸۹ ، ۱۱۹۰ ، ۱۱۹۱ ، ۱۱۹۲ ، ۱۱۹۳ ، ۱۱۹۴ ، ۱۱۹۵ ، ۱۱۹۶ ، ۱۱۹۷ ، ۱۱۹۸ ، ۱۱۹۹ ، ۱۲۰۰ ، ۱۲۰۱ ، ۱۲۰۲ ، ۱۲۰۳ ، ۱۲۰۴ ، ۱۲۰۵ ، ۱۲۰۶ ، ۱۲۰۷ ، ۱۲۰۸ ، ۱۲۰۹ ، ۱۲۱۰ ، ۱۲۱۱ ، ۱۲۱۲ ، ۱۲۱۳ ، ۱۲۱۴ ، ۱۲۱۵ ، ۱۲۱۶ ، ۱۲۱۷ ، ۱۲۱۸ ، ۱۲۱۹ ، ۱۲۲۰ ، ۱۲۲۱ ، ۱۲۲۲ ، ۱۲۲۳ ، ۱۲۲۴ ، ۱۲۲۵ ، ۱۲۲۶ ، ۱۲۲۷ ، ۱۲۲۸ ، ۱۲۲۹ ، ۱۲۳۰ ، ۱۲۳۱ ، ۱۲۳۲ ، ۱۲۳۳ ، ۱۲۳۴ ، ۱۲۳۵ ، ۱۲۳۶ ، ۱۲۳۷ ، ۱۲۳۸ ، ۱۲۳۹ ، ۱۲۴۰ ، ۱۲۴۱ ، ۱۲۴۲ ، ۱۲۴۳ ، ۱۲۴۴ ، ۱۲۴۵ ، ۱۲۴۶ ، ۱۲۴۷ ، ۱۲۴۸ ، ۱۲۴۹ ، ۱۲۵۰ ، ۱۲۵۱ ، ۱۲۵۲ ، ۱۲۵۳ ، ۱۲۵۴ ، ۱۲۵۵ ، ۱۲۵۶ ، ۱۲۵۷ ، ۱۲۵۸ ، ۱۲۵۹ ، ۱۲۶۰ ، ۱۲۶۱ ، ۱۲۶۲ ، ۱۲۶۳ ، ۱۲۶۴ ، ۱۲۶۵ ، ۱۲۶۶ ، ۱۲۶۷ ، ۱۲۶۸ ، ۱۲۶۹ ، ۱۲۷۰ ، ۱۲۷۱ ، ۱۲۷۲ ، ۱۲۷۳ ، ۱۲۷۴ ، ۱۲۷۵ ، ۱۲۷۶ ، ۱۲۷۷ ، ۱۲۷۸ ، ۱۲۷۹ ، ۱۲۸۰ ، ۱۲۸۱ ، ۱۲۸۲ ، ۱۲۸۳ ، ۱۲۸۴ ، ۱۲۸۵ ، ۱۲۸۶ ، ۱۲۸۷ ، ۱۲۸۸ ، ۱۲۸۹ ، ۱۲۹۰ ، ۱۲۹۱ ، ۱۲۹۲ ، ۱۲۹۳ ، ۱۲۹۴ ، ۱۲۹۵ ، ۱۲۹۶ ، ۱۲۹۷ ، ۱۲۹۸ ، ۱۲۹۹ ، ۱۳۰۰ ، ۱۳۰۱ ، ۱۳۰۲ ، ۱۳۰۳ ، ۱۳۰۴ ، ۱۳۰۵ ، ۱۳۰۶ ، ۱۳۰۷ ، ۱۳۰۸ ، ۱۳۰۹ ، ۱۳۱۰ ، ۱۳۱۱ ، ۱۳۱۲ ، ۱۳۱۳ ، ۱۳۱۴ ، ۱۳۱۵ ، ۱۳۱۶ ، ۱۳۱۷ ، ۱۳۱۸ ، ۱۳۱۹ ، ۱۳۲۰ ، ۱۳۲۱ ، ۱۳۲۲ ، ۱۳۲۳ ، ۱۳۲۴ ، ۱۳۲۵ ، ۱۳۲۶ ، ۱۳۲۷ ، ۱۳۲۸ ، ۱۳۲۹ ، ۱۳۳۰ ، ۱۳۳۱ ، ۱۳۳۲ ، ۱۳۳۳ ، ۱۳۳۴ ، ۱۳۳۵ ، ۱۳۳۶ ، ۱۳۳۷ ، ۱۳۳۸ ، ۱۳۳۹ ، ۱۳۴۰ ، ۱۳۴۱ ، ۱۳۴۲ ، ۱۳۴۳ ، ۱۳۴۴ ، ۱۳۴۵ ، ۱۳۴۶ ، ۱۳۴۷ ، ۱۳۴۸ ، ۱۳۴۹ ، ۱۳۵۰ ، ۱۳۵۱ ، ۱۳۵۲ ، ۱۳۵۳ ، ۱۳۵۴ ، ۱۳۵۵ ، ۱۳۵۶ ، ۱۳۵۷ ، ۱۳۵۸ ، ۱۳۵۹ ، ۱۳۶۰ ، ۱۳۶۱ ، ۱۳۶۲ ، ۱۳۶۳ ، ۱۳۶۴ ، ۱۳۶۵ ، ۱۳۶۶ ، ۱۳۶۷ ، ۱۳۶۸ ، ۱۳۶۹ ، ۱۳۷۰ ، ۱۳۷۱ ، ۱۳۷۲ ، ۱۳۷۳ ، ۱۳۷۴ ، ۱۳۷۵ ، ۱۳۷۶ ، ۱۳۷۷ ، ۱۳۷۸ ، ۱۳۷۹ ، ۱۳۸۰ ، ۱۳۸۱ ، ۱۳۸۲ ، ۱۳۸۳ ، ۱۳۸۴ ، ۱۳۸۵ ، ۱۳۸۶ ، ۱۳۸۷ ، ۱۳۸۸ ، ۱۳۸۹ ، ۱۳۹۰ ، ۱۳۹۱ ، ۱۳۹۲ ، ۱۳۹۳ ، ۱۳۹۴ ، ۱۳۹۵ ، ۱۳۹۶ ، ۱۳۹۷ ، ۱۳۹۸ ، ۱۳۹۹ ، ۱۴۰۰ ، ۱۴

فی شیئی فردوۃ الی اللہ والرسول ان کنتم تو منون باللہ والیوم
الآخر ذلک خیر واحسن تاویلا (سورہ نسا۔ آیت ۶۲)

منبر بنائے جانے کے متعلق تین روایتیں ہیں۔ اول تو کہا جاتا ہے
کہ خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے اس کا بنایا جانا تجویز کیا تھا۔ دوسرے یہ
کہ ایک اجنبی نے، جسے رومی کہا جاتا ہے۔ آپ کو کھڑے ہو کر خطبہ دیتے ہوئے
دیکھ کر کہا تھا کہ وہ آپ کے لئے منبر بنا سکتا ہے، تیسری روایت یہ ہے کہ
حضرت تمیم الداری نے، جو عام طور پر فلسطین میں رہتے تھے۔ یا اکثر فلسطین
آتے جاتے رہتے تھے، عرض کیا کہ وہ آپ کے لئے ایسا ہی منبر بنا سکتے ہیں
جیسا کہ انہوں نے شام میں دیکھا ہے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ جس رومی کا ذکر بعض
روایات میں پایا جاتا ہے وہ خود حضرت تمیم الداری ہی ہوں۔ اور انہیں اس
وجہ سے رومی کہہ دیا گیا ہو کہ وہ اکثر شام میں رہتے تھے۔ یہاں یہ کہنا کہ
حضرت تمیم الداری نے عرض کیا کہ وہ ایسا منبر تیار کر دیں جیسا کہ انہوں نے
شام میں دیکھا تھا، آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منبر سے لاعلم تھے۔ یا کم از کم
حجاز میں لوگ منبر سے واقف نہ تھے، اور حیرت منبر نبوی تیار ہوا ہے۔ تو
وہاں کے لوگوں کے لئے وہ بالکل نئی چیز تھی۔

اب یہ سوال ہے کہ سب سے پہلا منبر کس نے بنایا اور وہ کس لکڑی کا تھا؟
اس پر تو سب کو اتفاق ہے کہ اس کی لکڑی غابہ سے لائی گئی تھی۔ جو شام کے
راستے پر مدینہ سے ایک منزل کے فاصلے پر ہے۔ بعض کہتے ہیں۔ کہ

۱۔ تفسیر غازن، اور تفسیر ابن کثیر، ۲۔ ارشاد الساری ج ۲ ص ۱۷۱، ۳۔ سمودی

ج ۱ ص ۲۷۵، ۴۔ سمودی ج ۱ ص ۲۷۸، فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰،

۵۔ فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰،

یہ لکڑی اٹل تھی اور بعض کا بیان ہے طرفاء تھی۔ یہاں ہم حضرت سہل بن سعد کی روایت پر انحصار کرتے ہیں۔ جن کا انتقال ۸۸ھ میں ہوا، اور جو خود تفضیب منبر کے وقت موجود تھے۔ ان کا بیان ہے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک انصاری بی بی سے: جن کا نام انہوں نے نہیں لیا، فرمایا کہ اپنے غلام کو جو بڑھٹی تھا، حکم دیں کہ وہ آپ کے لئے ایک منبر تیار کر دے۔ تاکہ آپ اس پر بیٹھ سکیں۔ اس حکم کی تعمیل کی گئی اور منبر تیار ہو گیا۔ منبر بنانے والے بڑھٹی کے نام میں بہت کچھ اختلاف ہے اور یہ بھی بیان کیا گیا ہے کہ اس وقت مدینہ میں صرف ایک بڑھٹی میمون نامی تھا۔ لیکن اس کے علاوہ چھ اور کارگیروں کے نام بھی لئے جاتے ہیں۔ ان میں سے ایک باقول یا باقوم بھی تھا۔ جس نے قریش کے لئے کعبہ تعمیر کیا تھا۔ اور قومیت کے لحاظ سے رومی تھا۔ ایک اور شخص صباح تھا، جو تھا قبیصۃ المحزومی یا نصیبۃ المحزومی تھا۔ پانچواں حضرت عباس کے غلام، کلاب، چھٹے صاحب خود حضرت تیم الداری ہیں۔ جنہوں نے منبر بنانا تجویز کیا تھا۔ اور ساتواں شخص انہیں انصاریہ کا غلام، میناء، تھا۔ امام ابن حجر عسقلانی ان میں سے میمون کو سب پر ترجیح دیتے ہیں اور کہتے ہیں۔ کہ ممکن ہے کہ مدینہ میں ماہر بڑھٹی صرف میمون ہوں اور ان باقی کارگیروں سے

۱۔ یا قوت۔ مطبوعہ مصر۔ تخت غابہ، لکڑی کے متعلق دیکھو فتح الباری ج ۲ ص ۴۳۰، دیار گبری ج ۲ ص ۶۸، لسان۔ تخت اٹل۔ سمودی ج ۱ ص ۲۷۷۔ وکان المنبر من اذلة کانفت فیہ ابس المسجد۔ لیکن اٹل اور طرفاء ایک ہی لکڑی کے دو نام ہیں۔ فان الاٹل هو الطرفاء وقیل یشبہ الطرفاء۔ فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰، تہ تاریخ صغیر۔ امام بخاری۔ مطبوعہ دہلی ص ۹۰، تہ گو حضرت سہل نے ان بی بی کا نام نہیں بتایا لیکن اس کے متعلق بہت سے قیاسات ہیں جو بالکل بے نتیجہ ہیں۔ ارشاد الساری ج ۲ ص ۱۸۱، سمودی ج ۱ ص ۲۷۸، تہ دیار گبری ج ۲ ص ۶۸، سمودی ج ۱ ص ۲۸۱،

منبر بنانے میں ان کی مدد کی ہو۔ اس وجہ سے ان سب کے نام محفوظ رہ گئے۔
 منبر جب تیار ہوا ہے تو اس کے تین درجے تھے۔ دوسرے درجہ پر
 آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خطبہ دینے کے لئے کھڑے ہوتے تھے اور تیسرے
 درجے پر بیٹھتے تھے۔ اس کے بعد حضرت عثمان نے پہلی مرتبہ منبر پر قبلی قلیفہ
 کپڑے کا غلاف چڑھایا۔ امیر معاویہ نے اپنے عہد خلافت میں منبر نبوی کو شام میں
 منتقل کرنا چاہا، اور ان کے حاکم مدینہ، مروان بن الحکم نے اسے اپنی جگہ سے
 اکھاڑ بھی لیا۔ مگر لوگوں کی مخالفت کی وجہ سے وہ اُسے شام بھیجنے سے باز رہا۔
 اور یہ بہانہ کیا۔ کہ خلیفہ نے اُسے حکم دیا ہے کہ اُسے اور بلند کر دیا جائے۔ چنانچہ
 اس نے اور چھ درجوں کا اضافہ کیا۔ خلیفہ ہمدی عباسی تک وہ اسی حالت میں رہا
 اس خلیفہ نے ۱۶۱ھ میں حج کیا، اور ارادہ کیا کہ منبر کو پھر اصلی حالت پر لے آئے،
 اور تین درجے کر دے۔ لیکن حضرت امام مالک بن انس نے کہا کہ ”یہ طر فاء کا
 بنا ہوا ہے۔ مجھے خوف ہے کہ اگر اسے ہلایا گیا تو بالکل فنا ہو جائے گا۔“ اس لئے
 ہمدی اپنے ارادے سے باز رہا۔ اور اس کی صرف مرمت کرا دی۔ اس کے بعد
 بھی اس کی مرمت ہی ہوتی رہی اور کوئی تبدیلی نہیں کی گئی۔ یہاں تک کہ ۵۲۵ھ
 میں مسجد نبوی آگ کی نذر ہو گئی۔ اس میں یہ منبر بھی جل گیا۔ دو سال بعد ۵۶۱ھ میں
 المنظر حاکم مین نے ایک منبر وہاں بھیجا۔ دس یا بیس برس تک یہ منبر کام آتا رہا۔

لہ فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۰، اس کے علاوہ دیکھو ارشاد الساری ج ۲ ص ۱۸۱، سمودی ج ۱ ص ۲۴۴، دیلم، دیلم بکری
 ج ۲ ص ۱۶۸، سمودی ج ۱ ص ۲۴۵۔ ایک روایت یہ بھی ہے کہ اس منبر کے چار درجے تھے، فی روایت
 الدارمی ہذا المواقی الثلاث والاربع علی الشک، و فی صحیح مسلم ہذا الثلاث درجاً من غیر شک
 ایضاً ج ۲ ص ۲۸۳، دیلم بکری ج ۲ ص ۱۶۸، سمودی ج ۱ ص ۲۸۲، ارشاد الساری ج ۲ ص ۱۸۱، دیلم بکری
 ج ۲ ص ۱۶۸، قبلیفہ اور قلیفہ دونوں ایک ہی کپڑے کے نام معلوم ہوتے ہیں :

پھر مصر کے سلطان بیبرس نے ایک نیا منبر بھیجا۔ جسے المظفر کے منبر کی جگہ نصب کیا گیا اور جو امام ابن حجر عسقلانی کے زمانے تک موجود تھا۔ پھر ملک الموید نے شہ میں ایک دوسرا منبر بھیجا تھا۔

جب تک منبر تیار نہیں ہوا، اور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایک کھجور کے تنے کے سہارے خطبہ دیتے رہے، دوران خطبہ میں آپ کے بیٹھے کا ذکر نہیں آتا۔ صرف اس کا پتہ چلتا ہے کہ جب آپ خشک جاتے تھے تو اسی تنے سے تکیہ لگا لیتے تھے۔ لیکن جب آپ کمزور ہو گئے، اور دیر تک کھڑے رہنے سے تکلیف محسوس ہونے لگی تو زیادہ آرام لینے کی ضرورت ہوئی، منبر بنانے کی بڑی وجہ، اور غالباً سب سے بڑی وجہ، یہی تھی۔ کہ آپ دوران خطبہ میں آرام لے سکیں۔ چنانچہ اس کے بعد متواتر روایات ملتی ہیں۔ کہ آپ خطبہ دیتے تھے۔ پھر تھوڑی دیر کے لئے خاموش بیٹھ جاتے تھے۔ اور پھر کھڑے ہو کر خطبہ ختم کرتے تھے۔ جیسا کہ آج تک عمل ہوتا ہے۔ اور یہ روایت کہ آپ بیٹھ کر خطبہ دیا کرتے تھے جھوٹ ہے۔ چنانچہ آیت مبارک و اذ ارادو تجارۃ اولھون انفضوا الیہا وترکوک قاشما (سورہ جمعہ آیت ۱۱) کی تفسیر میں مفسرین متفق ہیں کہ "ترکوک قاشما" سے مراد یہ ہے کہ لوگوں نے آپ کو

۱۔ فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۱، مسودہ ج ۱ ص ۲۸۴، الخ۔ اس کتاب میں منبر نبوی کی پوری تفصیل ملے گی، دیار بکری ج ۲ ص ۶۸، ۶۹، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷،

منبر پر کھڑا چھوڑ دیا تھا۔ ایک مرتبہ حضرت کعب بن عجرہ نے عبدالرحمن بن ام الحکم کو دیکھا کہ وہ بیٹھ کر خطبہ دے رہے ہیں۔ انہیں عبدالرحمن کا یہ فعل بہت ناگوار گذرا اور آپ نے یہی آیت تلاوت فرمائی۔ حضرت ابو بکر اور حضرت عمر بھی کھڑے ہو کر خطبہ دیتے رہے۔ آخر حضرت عثمان کا زمانہ آیا۔ اس وقت آپ کی عمر ستر برس کی تھی، آپ خطبہ پڑھتے پڑھتے تنک جاتے تھے اور بیچ میں تھوڑی دیر خاموش بیٹھ کر پھر کھڑے ہوتے اور خطبہ ختم کرتے۔

ابن الحجاج نے لکھا ہے کہ جب امام منبر پر آئے تو اسے چاہئے کہ اپنے ہاتھ میں تلوار یا عصا یا کوئی ایسی ہی چیز رکھے۔ یہ بھی قدیم دستور اور خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی سنت کے عین مطابق ہے۔ چنانچہ یہ بیان کیا گیا ہے۔ کہ جنگ کے موقع پر خطبہ دیتے وقت آپ کے ہاتھ میں کمان ہوتی تھی اور جوہر کے خطبے میں

مثلاً طبری، بغوی، ابن کثیر، بیضاوی، فتح الباری (ج ۷ ص ۳۳۳) میں ابی الحکم، اور سنن نسائی میں ام الحکم ہے (ج ۱ ص ۲۰۴) یہی درست بھی ہے۔ ام الحکم حضرت امیر معاویہ کی بہن تھیں۔ عبدالرحمن بن ام الحکم اپنی ماں کی طرف منسوب ہیں۔ اصلی نام عبدالرحمن بن عبداللہ بن عثمان بن عبداللہ بن ربیعہ الشقیقی تھا، کوفہ اور مصر کے حاکم رہے تھے۔ دیکھو سیوطی، حسن المحاضرہ ج ۲ ص ۶، فتح الباری ج ۲ ص ۳۳۲، نسائی ج ۱ ص ۲۰۴، عن کعب بن عجرہ انہ دخل المسجد وعبدالرحمن بن ام الحکم یخطب جالساً قال: انظروا الی هذا الخبیث یخطب جالساً وقد قال اللہ تعالیٰ واذا رآؤن تجارۃ۔ الم، منقول از حازن۔ صحیح مسلم، ج ۱ ص ۳۱۹، مکہ المدخل ج ۲ ص ۱۲۲، اذا خطب فی الحرب خطب علی قوس واذا خطب فی الجمعة خطب علی العصا ابن ماجہ (طبوعہ دہلی) ص ۴۹، آپ کے متعدد عصا تھے، چنانچہ عبدالملک نے آپ کا ایک عصا مدائن کے طور پر زفر بن حارث کے پاس بھیجا تھا۔ ابن اثیر ج ۲۔ حوادث مسلمہ (ان کے نام دیار کبریٰ ج ۲ ص ۱۸۹) نے لکھے ہیں ان میں سے ایک عصا کا نام مشرق تھا۔ بکر (ج ۱ ص ۴۶۰) نے عجیب و غریب غلط بیانی سے کام لیا ہے (باقی برص ۵)

اسی طرح ایک اور روایت ہے کہ خطبہ جمعہ میں بھی قوس آپ کے ہاتھ میں ہوتی تھی یہ روایت اس وجہ سے مشتبہ ہو جاتی ہے کہ اس کے راوی، الحکم بن حزن الکلفی نے بیان کیا ہے کہ: فقال متوکث علی عصا او قوس۔ لیکن عید کے موقع پر کمان ہاتھ میں لے کر آپ کا خطبہ دینا صراحت سے بیان کیا گیا ہے۔ بہر حال آنحضرت کا عصا اور منبر لازم و ملزوم چیزیں ہیں۔ اور اسی وجہ سے "العودان" سے مطلب منبر نبوی اور عصا لیا جاتا ہے۔ حضرت امیر معاویہ نے جب منبر نبوی دمشق میں منتقل کرنا چاہا تو منبر کے ساتھ عصا کو بھی منگوانا چاہا تھا۔ بعد کے زمانے میں خطیب کے لئے بھی عصا کا ہاتھ میں رکھنا لابدی سمجھا جانے لگا تھا چنانچہ ^{مشور} ایک جگہ جا حظ کا قول نقل کیا ہے کہ: مجھے اس سے غرض نہیں کہ خطیب نہ لگا، یا کپڑے پہن کر آیا ہے۔ لیکن عصا اور عمامہ اس کے پاس ضرور ہونا چاہیے۔ امام غزالی نے عصا اور کمان کے ساتھ نیزے اور تلوار کو بھی شامل کر لیا ہے ظاہر ہے کہ نیزے اور عصا میں کچھ زیادہ فرق نہیں۔ اور تلوار ہمیشہ اقتدار و اختیار کی نشانی سمجھی جاتی رہی ہے۔ عہد اسلامی میں بھی اس کی یہ حیثیت باقی تھی۔ اور

(یقیناً ۱۵) وہ لکھتا ہے کہ آپ کے عصا میں یا اثر نہیں تھا کہ چٹان سے پانی نکال سکے، لیکن اس کے اشارے

سے پتھر کے جوت نیچے گر پڑے تھے۔ اس نے یعقوبی (ج ۲ ص ۱۰۷) کے حوالے سے لکھا ہے کہ اس وقت آپ کے ہاتھ میں مشوق نام عصا تھا۔ مگر یعقوبی نے صرف اتنا ذکر کیا ہے کہ آپ کے ایک عصا کا نام مشوق تھا اور بس! لسنے یہ بھی نہیں لکھا کہ کعبہ میں داخل ہونے کے وقت یہی خاص عصا آپ کے ہاتھ میں تھا۔ معلوم نہیں بیکر نے یہ نتیجہ کس طرح نکال لیا۔ یہ جرمن مستشرق یا تو اسلام اور تاریخ اسلام کو سمجھا ہی نہیں۔ یا جان بوجھ کر غلط بیانی کرتا ہے۔ بہر حال اس کی کتاب اس قسم کے سینکڑوں عرفات سے پر ہے:

(دعوتی مضمون) لہ سنن ابوداؤد (یرحاشیہ موطا بطبریہ مصر) ج ۱ ص ۳، لہ سنن ابوداؤد ج ۱ ص ۳۱، لہ لسان، محیط المحیط تحت عود، لہ طبری بطبریہ یورپ) ج ۲ ص ۹، لہ منقول زبیر بن عوف، لہ احیاء العلوم ج ۱ ص ۱۴۲،

صاحب الحرم کے ہاتھ میں ہمیشہ تلوار رہتی تھی۔ اگر تلوار اس سے لے لی جائے تو وہ اپنے عہدے سے معزول سمجھا جاتا۔ چنانچہ بنی امیہ کے عہد کے ایک واقعہ سے اس پر کافی روشنی پڑتی ہے۔ یہی طریقہ آج کل بھی رائج ہے :

(۳)

حضور سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات کے بعد منبر کو ایک خاص اہمیت حاصل ہوئی۔ ہمسایہ سلطنتوں میں جن سے اب مسلمانوں کے تعلقات پیدا ہوئے۔ یہ دستور تھا کہ فرما زوا اپنی رعایا سے بلند ہو کر تخت پر بیٹھتا تھا۔ عہد جاہلیت کے عربوں میں منبر کی اس حیثیت کا ذکر ہم پہلے کر چکے ہیں کہ وہ حکام کے بیٹھنے کی جگہ تصور کیا جاتا تھا۔ حجاز میں عام طور پر لوگ اس سے ناواقف تھے۔ لیکن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات تک عرب کا پرانا انتشار و افتراق ختم ہو چکا تھا اور ایک علاقہ دوسرے علاقے کی روایات سے ضرور واقف ہو چکا ہوگا۔ اس لئے آپ کے وصال کے بعد ایک طرف تو یہ ضروری ہوا کہ ہمسایہ سلطنتوں کی طرح مسلمان بھی اپنے حکمران کو کچھ نہ کچھ فوقیت دیں، خواہ وہ فوقیت کتنی ہی خفیعت کیوں نہ ہو۔ اور دوسری طرف منبر کی قدیم روایات موجود ہی تھیں۔ اس لئے منبر کو اب حکمران کی نشست گاہ قرار دے دیا گیا :

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات پر مسلمانوں میں سب سے پہلے مسقیفہ بنو ساعدہ کا قضیہ پیش آیا۔ اس پر آشوب واقعہ کا خاتمہ اس طرح ہوا کہ حضرت عمرؓ نے حضرت ابو بکرؓ کے ہاتھ پر بیعت کرنے میں پیش قدمی کی حضرت ابو عبیدہؓ الجراح

لے سیوطی - تاریخ الخلفاء - ص ۲۴۱ - یہاں حضرت عمر بن عبد العزیز، اور خلیفہ سلیمان کے

صاحب الحرم، خالد کا واقعہ بیان کیا گیا ہے۔ جس سے اندازہ ہوگا کہ تلوار اقتدار و اختیاری کی کہاں تک نشانی سمجھی جاتی تھی،

آپ کی پیروی کی۔ اور حضرت ابوبکرؓ کی خلافت کو تسلیم کر لیا گیا۔ اس کے دوسرے دن صبح کو حضرت ابوبکرؓ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے منبر پر بیٹھے۔ حضرت عمرؓ نے ایک تقریر کی، اور وہیں منبر پر بیعت العامہ منعقد ہوئی۔ یہی کیفیت ہمیں حضرت ابوبکرؓ کی وفات پر نظر آتی ہے، اور ان کے تینوں جانشینوں کے وقت بھی یہی طرز عمل اختیار کیا گیا۔ حضرت عمرؓ کی وفات پر جب خود مجلس شورش کے ارکین میں تنازعات شروع ہوئے تو حضرت عبدالرحمن بن عوف نے منبر ہی کے سامنے کھڑے ہو کر دعویٰ خلافت سے دست برداری کا اعلان کیا۔ حضرت عثمانؓ سے بیعت بھی اسی طرح کی گئی۔ کہ حضرت عبدالرحمن بن عوف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی جگہ بیٹھے تھے۔ اور حضرت عثمانؓ نے دوسرے درجے پر بیٹھ کر لوگوں سے بیعت لی تھی۔ یہاں تک تو بیعت منعقد کئے جانے کا تعلق تھا مگر خلافت سے دست برداری کے موقع پر بھی اس کا اعلان منبر پر ہی ہوا تھا۔ چنانچہ حضرت امام حسنؓ نے جب خلافت سے دست بردار ہونے اور امیر معاویہ سے صلح کرنے کا ارادہ کیا ہے تو اس کا اعلان بھی آپ نے منبر پر ہی سے کیا تھا۔

۱۔ ارشاد الساری، وکانت البیعة علی المنبر۔ ابن ہشام ج ۱ ص ۱۰۱۷، طبری ج ۱ ص ۱۲۷

۲۔ طبری ج ۱ ص ۲۱۴، ۲۸۰، ۶۸، ۳، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲

ایک اور واقعے کا ذکر کرنا بھی یہاں بے موقع نہیں ہے۔ جس سے ظاہر ہوگا۔ کہ اس زمانے میں منبر کو کوئی مذہبی اہمیت حاصل نہیں تھی۔ وہ صرف خلیفہ کی نشستگاہ تھی۔ جس پر سے وہ خطبہ دیتا تھا۔ اور جس پر بیٹھ کر سیاسی اور فوجی معاملات میں لوگوں سے مشورہ کرتا تھا۔ بیان کیا گیا ہے کہ حضرت عمار بن یاسر ایک خط ایران سے حضرت عمرؓ کے پاس لائے۔ جس میں فتح جلولا کی خوشخبری تھی اور یہ بھی ذکر تھا کہ یزدگرد ہر طرف سے فوجیں جمع کر رہا ہے۔ اس کے بعد جنگ نہاوند پیش آئی۔ یہ خط لئے ہوئے حضرت عمرؓ منبر پر آئے (فصعد المنبر) اور لوگوں سے مشورہ کیا۔ حاضرین نے اس معاملے کے متعلق مخالف اور موافق رائیں دیں۔

مسجد نبوی کے بعد دنیا میں سب سے پہلا جمعہ بحرین کے ایک قریہ جو اثنا (یا جو اثی)، میں مسجد عبدالقیس میں پڑھا گیا۔ یہ حضرت عمرؓ کا زمانہ تھا، اور خود آپ نے اہل بحرین کو لکھا تھا کہ ”حب دستور“ تم جمعہ کی نماز پڑھتے رہو۔ اس سے معلوم ہوتا ہے، اور بصراحت بھی بیان ہوا ہے۔ کہ یہ لوگ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی حیات میں ایسا کیا کرتے تھے۔ وحی کا نزول بند نہیں ہوا تھا، اور اگر یہ بات خلاف قاعدہ ہوتی تو آپ خود ہی اسے منع فرما دیتے۔ پھر جب حضرت عمرؓ نے اجازت کی تجدید کی تو اس زمانے میں صحابہ موجود تھے۔ جو سنت سے ذرا سا انحراف بھی برداشت نہیں کر سکتے تھے۔ اس کے بعد حضرت لیث بن سعد سے روایت کی گئی ہے کہ حضرت عمرؓ اور حضرت عثمانؓ کے عہد میں مصر اور اس کے ساحل کے بسنے والے جن میں صحابہ بھی شامل تھے۔ جمعہ کی نماز پڑھا کرتے تھے۔ غرض یہ تو عہد اشد کا حال

۱۔ دینوری۔ بطور یورپ ص ۱۲۱، ۲۔ سنن ابوداؤد۔ موطا کے حاشیہ پر بطور مصر، ج ۱ ص ۲۹۶، ارشاد الساری ج ۲ ص ۱۵۸، فتح الباری ج ۲ ص ۳۱۶، ۳۔ فتح الباری ج ۲ ص ۳۱۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۱۵۸، ۴۔ فتح الباری ج ۲ ص ۳۱۶،

کہ خلیفہ کی اجازت سے نماز جمعہ صوجبات میں پڑھی جا رہی ہے۔ عہد اموی میں حضرت عمر بن عبدالعزیز کی طرف سے رزق بن حکیم ایبہ کے والی تھے۔ جہاں حبشیوں اور دیگر مسلمانوں کی ایک جماعت رہتی تھی۔ انہوں نے ابن شہاب الزہری کو لکھا کہ کیا وہ جمعہ کی نماز پڑھ سکتے ہیں، اور امام زہری نے انہیں اس کی اجازت دی، چنانچہ اسی اجازت کی بنا پر خلیفہ (امام) کی مزید اجازت کے بغیر نماز جمعہ شروع ہو گئی۔ یہ حال تو نماز جمعہ کا تھا۔ لیکن منبر کی کیفیت اس سے بالکل جدا گانہ تھی، صوجبات کے منبروں کے بارے میں سب سے زیادہ تفصیل مصر کے متعلق ملتی ہے، اور اسی پر اور صوبوں کی حالت بھی قیاس کی جاسکتی ہے۔ مسجد نبوی کے بعد باقاعدہ تعمیر شدہ مساجد میں غالباً دنیا کی سب سے زیادہ قدیم مسجد وہ تھی جو حضرت عمرو بن العاص نے ۱۲ھ میں فسطاط میں بنائی تھی۔ اس مسجد میں انہوں نے ایک منبر بھی نصب کرایا تھا۔ لیکن حضرت عمرؓ نے اسے توڑ دینے پر اصرار کیا اور لکھا کہ "کیا تو اسے کافی نہیں سمجھتا کہ تو کھڑا ہوتا ہے اور مسلمان تیرے قدموں میں بیٹھتے ہیں؟" حکم کی تعمیل کی گئی اور فسطاط کا منبر توڑ ڈالا گیا۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ حضرت عمرؓ حاکم صوبہ کے کھڑے ہونے اور اس طرح دیگر مسلمانوں پر مرجح سمجھے جانے ہی کو قابل اعتراض سمجھتے تھے۔ منبر پر بیٹھنے کا تو ذکر ہی کیا ہے۔ اور یہ سمجھتے تھے کہ صرف ایک منبر خلیفہ کے لئے مدینہ میں ہونا چاہیے۔ اس کے بعد اور عہد اموی تک کم از کم مصر میں فسطاط کے باہر کوروں اور شہروں میں منبر قائم نہیں ہوا۔ اب اگر اسی صورت حال پر قیاس کیا جائے

۱۰ فتح الباری ج ۲- ص ۳۱۶ - ارشاد آساری ج ۲ ص ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۰ ابن تفری بردی

ج ۱- ص ۷۵، ۱۰ اما بحسبنا ان تقوم قاشما و المسلمون تحت عقبيك - ابن تفری بردی

ج ۱ ص ۷۶، حسن المحاضرہ ج ۱ ص ۶۳،

تو دوسرے صوبوں میں بھی کوئی منبر قائم نہیں ہونا چاہیے۔ اور غالباً قائم بھی نہیں ہوا۔ صرف تین روایات ایسی ملتی ہیں جو اس طرز عمل کے منافی ہیں۔ حریری نے بیان کیا ہے کہ حضرت علیؑ نے کوفہ کے منبر پر سے لوگوں کو مخاطب کیا تھا۔ حضرت علیؑ نے کوفہ کو اپنا دار الخلافہ بنایا تھا۔ اور وہ وہاں اپنا منبر بھی قائم کر سکتے تھے۔ لیکن اس منبر کے قائم ہونے کا حال ہمیں کہیں نہیں مل سکا۔ اور نہ یہ پتہ لگ سکا کہ آپ کی تشریف آوری سے قبل کوفہ میں کوئی منبر تھا بھی یا نہیں۔ اس قسم کا ایک دوسرا واقعہ یہ بیان کیا جاتا ہے کہ جب حضرت عثمان شہید ہوئے تو آپ کی بیوی حضرت نائلہؓ نے آپ کے خون آلودہ کپڑے اور اپنی دو کٹی ہوئی انگلیاں حضرت معاویہ کے پاس شام بھیجی تھیں اور انہوں نے یہ چیزیں منبر پر رکھی تھیں۔ ہمیں یہ پتہ نہیں چلا کہ یہ منبر کہاں سے آیا، کب بنایا گیا اور آیا خلیفہ کی اجازت سے بنایا گیا تھا یا بلا اجازت، اغلب یہ ہے۔ کہ اس موقع پر شام میں منبر کا ذکر قبل از وقت ہے، اور مصر کی طرح وہاں بھی اس وقت منبر کا وجود نہیں تھا۔ اسی زمانے کا ایک اور واقعہ سیوطی نے بیان کیا ہے کہ جب حضرت علیؑ نے قیس بن سعد کو مصر کا حاکم مقرر کیا ہے تو وہ سات آدمیوں کے ساتھ وہاں پہنچے۔ اور منبر پر کھڑے ہوئے تھے (فدقی المنبر) شام کی طرح یہاں مصر میں بھی منبر کا ذکر قبل از وقت ہی معلوم ہوتا ہے۔ بہر حال ان سوالات کا جواب دینا فی الحال ناممکن ہے۔

(۴)

اگر خلافت راشدہ سے گذر کر عہد اموی کا مطالعہ کیا جائے۔ تو حالات

۱۔ درة الغواص (مطبوعہ یورپ ۱۸۷۰ء) ص ۱۳۳، ۲۔ طبری ج ۱۔ ص ۲۷۵

۳۔ حسن المحاضرہ ج ۲۔ ص ۴

بالکل بدلے ہوئے نظر آتے ہیں، اور یہ ظاہر ہوتا ہے کہ خلفائے نبی امیہ منبر کو حقیقتہً سخت شاہی کے مترادف سمجھنے لگے تھے۔ اس کے لئے ان کے سامنے قدیم ساسانی اور بازنطینی سلطنتوں کی روایات بطور نمونہ موجود تھیں چنانچہ گولڈزبرن نے لکھا ہے کہ نبی امیہ کے خلفاء اس بات پر بہت زور دیتے تھے کہ جماعت کے امام اور خلیفہ ہونے کی حیثیت سے انہیں منبر پر بیٹھنا چاہیے انہیں اس کا بھی احساس تھا۔ کہ دنیائے اسلام کا اصل منبر وہ نہیں جو کوئی حاکم و اپنے لئے تیار کر کے مسجد میں رکھ لے۔ بلکہ حقیقی منبر مدینہ کا منبر نبوی ہے، اسی وجہ سے ان خلفاء نے متعدد مرتبہ یکے بعد دیگرے کوشش کی کہ منبر نبوی کو دمشق میں منتقل کر لیا جائے۔ سب سے پہلے امیر معاویہ نے سنہ ۴۰ھ میں اس منبر کو دمشق لانا چاہا۔ لیکن سورج کو گرہن لگ گیا، اور حضرت ابو ہریرہ نے انہیں اس سے باز رکھا۔ اس کے بعد عبدالملک نے ہی ارادہ کیا، اور قبضہ کے کہنے سے باز آیا۔ پھر ولید نے اپنے زمانے میں نبی امیہ کے اس پُرانے ارادے کی تکمیل کرنی چاہی، اور سعید بن المہدی کے کہنے سے حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اُسے اس خیال سے باز رکھا۔ جب سلیمان بن عبدالملک خلیفہ ہوا تو اُسے بھی لوگوں نے اُبھارا کہ منبر نبوی کو دمشق میں منتقل کر لے۔ اُس نے صرف ہی نہیں کہ اس طرف توجہ نہیں کی بلکہ کہا کہ "میں یہ سننا بھی نہیں چاہتا کہ عبدالملک اور ولید نے ایسا ارادہ بھی کیا تھا۔"

جب امیر معاویہ منبر نبوی کو دمشق میں منتقل نہ کر سکے تو ۴۲ھ میں وہ حج کرنے گئے تو شام سے اپنا منبر ساتھ لے گئے۔ جس کے تین درجے تھے۔ یہاں بھی وہ خیال کام کرتا معلوم ہوتا ہے کہ خلیفہ جماعت کے لئے منبر کا ہونا ضروری ہے

یہ پہلا منبر تھا جو مکہ پہنچا۔ اور امیر معاویہ پہلے شخص تھے۔ جنہوں نے مکہ میں منبر پر سے خطبہ دیا۔ ورنہ اس سے قبل خلفاء اور والیائے مکہ جمعہ کا خطبہ زمین پر کھڑے ہو کر اور کعبہ کی طرف رخ کر کے پڑھا کرتے تھے۔ امیر معاویہ کا منبر خلیفہ ہارون الرشید کے زمانے تک باقی رہا، اور اس کی صرف مرمت کی جاتی رہی خلیفہ ہارون الرشید نے ایک مرتبہ حج کیا تو اس کے عامل مصر، موسیٰ بن عیسٰی نے ایک بڑا منقوش منبر جس کے نو درجے تھے۔ تحفے میں اس کے پانچ بھیا یہ منبر مکہ میں نصب کیا گیا اور امیر معاویہ کا منبر عرفات میں منتقل کر آیا گیا۔ پھر خلیفہ واثق باللہ نے حج کا ارادہ کیا تو حکم دیا کہ اس کے لئے تین منبر بنائے جائیں۔ ایک مکہ میں، ایک منیٰ میں، اور تیسرا عرفات میں نصب کیا جائے۔ چنانچہ ازرتی کے عہد تک ہارون اور واثق کے منبر ہی مکہ میں تھے۔

بنی امیہ کے عہد میں منبر کے متعلق ایک اور تبدیلی واقع ہوئی۔ عید کے موقع پر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی سنت یہ تھی کہ آپ بجائے مسجد نبوی کے ایک مصلیٰ میں نماز پڑھاتے تھے۔ جو مدینہ کے دروازوں کے باہر تھا، اور اسی میں اور مسجد نبوی میں ایک ہزار ذرع کا فاصلہ تھا۔ حضرت جابر بن عبد اللہ نے بیان کیا ہے کہ عید میں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا طریقہ تھا کہ آپ مصلیٰ میں تشریف لائے اور سب سے پہلے نماز پڑھائی۔ پھر لوگوں کو مخاطب کیا۔ وہاں سے ہٹ کر آپ عورتوں میں تشریف لائے۔ اس وقت آپ حضرت بلالؓ کے ہاتھ پر سہارا دیئے ہوئے تھے۔ آپ نے عورتوں کو نصیحتیں کیں۔ حضرت بلالؓ کو پراچھیلے ہوئے تھے اور عورتیں اپنا اپنا صدقہ اس میں ڈالتی جاتی تھیں۔ نماز پڑھنے کے بعد لوگ

۱۔ ازرتی، تاریخ مکہ، مطبوعہ یورپ ص ۳۲۳، ۱۔ صحیح بخاری (ربما مش فتح الباری)، ج ۲، ص ۳۷۷، ازوالسارکا

ج ۲، ص ۲۰۲۔ پوری روایت یوں ہے: عن جابر بن عبد اللہ قال سمعته (بقیہ ص ۲۰۲)

صفوں میں بیٹھے رہے اور آپ ان کے سامنے زمین ہی پکھڑے ہو کر خطبہ ارشاد فرماتے۔ حضرت ابو بکرؓ اور حضرت عمرؓ کے عہد میں یہی دستور رہا۔ حضرت عثمانؓ کا زمانہ آیا تو انہوں نے اس طرز عمل میں تبدیلی کی۔ اور مٹی کے بنے ہوئے منبر پر سے (علی منبر من طینؓ) جسے حضرت کثیر بن الصلت نے بنایا تھا۔ خطبہ دیا،

وبقیہ حاشیہ ص ۵۹) (اے ابن عباس) یقول ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قام فبدأ بالصلاة ثم خطب الناس بعد فلما فرغ نبتی صلی اللہ علیہ وسلم نزل فاتی النساء قد کزھن و هو یتوکا علی ید بلال و کلال باسط یتوبہ یلقی فیہ النساء صدقة، قطلانی نے نزل کے معنی انتقال لئے ہیں مطلب یہ ہے کہ یہاں یہ نہیں سمجھنا چاہیے کہ آپ منبر پر کھڑے ہو کر خطبہ ارشاد فرماتے تھے اور پھر اس پر سے اترتے تھے۔ نزل کی توضیح صحیح بخاری کی ایک اور حدیث سے ہوتی ہے۔ جو نماز عید ہی کے متعلق ہے اور حضرت ابوسعید الخدری سے مروی ہے: کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یخرج یوماً یطرد ویوم الاضحی الی مصلی۔ فاول شیئ یدأ بہ الصلاة۔ ثم ینصرف فیتقوم مقابل للناس والناس جلوس علی صفوفهم فیعظهم ویوصیہم ویأھم۔ فان کان یرید ان یقطع کعباً (اے مسعود بن الجیشی الخ) قطعہ (ویا من شیئ یرید ثم ینصرف (الی مدینة)۔ ارشاد الساری ج ۲ ص ۲۰۰، یہاں اس کا اندازہ بھی ہوتا ہے کہ خطبہ کا صرف وظیفہ و نصیحت کے علاوہ کچھ اور بھی تھا اور حضرت عمرؓ نے جب منبر پر بیٹھ کر مشورہ کیا ہے تو وہ سنت نبویؐ کی پیروی کر رہے تھے،

(حواشی صفحہ ہذا) ارشاد الساری ج ۲ ص ۱۹۹، ۲۰۰، اس قسم کے منبر من طین کی حقیقت یوں واضح ہوتی ہے کہ بعض ارباب السیر کا قول ہے کہ مسجد نبویؐ میں کلاڑی کے نبر سے قبل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مٹی کے منبر سے خطبہ ارشاد فرمایا کرتے تھے۔ یہودی نے خیال ظاہر کیا ہے کہ ہو سکتا ہے کہ اس منبر سے مراد مٹی کا بنا ہوا بلند مرتفع چوڑا ہو۔ ج ۱ ص ۲۸۱ حضرت عثمانؓ کے مٹی کے بنے ہوئے منبر کے متعلق بھی بیان کیا گیا ہے۔ کہ کثیر بن الصلت کو یکلام اس وجہ سے پریشان ہوا کہ ان کا مکان مصلی کے قریب تھا۔ اسی طرح سیوطی نے اپنی تاریخ الخلفاء میں بیان کیا ہے کہ ایک تبر حضرت عمرؓ بن عبد العزیز نے شام میں علی منبر من طین خطبہ دیا تھا ص ۲۳۹،

لیکن آپ نے غالباً صرف ایک ہی مرتبہ ایسا کیا تھا، اور پھر سنت نبوی کی پابندی کرتے رہے۔ اس کی وجہ شاید نمازیوں کی زیادتی تھی۔ چنانچہ اسی سبب سے آپ نے یہ قاعدہ جاری کیا تھا کہ جمعہ کے دن امام کے سامنے اذان دینے کے علاوہ ایک اور اذان زوراً میں دی جائے، جو مدینہ کے بازار میں ایک بلند مقام تھا۔ یہ بات قابلِ لحاظ ہے کہ حضرت عثمانؓ نے منبرِ نبوی کو مسجد سے مصلیٰ میں منتقل نہیں کیا تھا۔ بلکہ خود مصلیٰ ہی میں مٹی کا منبر بنوایا تھا۔ حضرت عثمانؓ نے ایک اور نئی بات یہ بھی کی کہ عید کی نماز سے قبل خطبہ پڑھا۔ مگر منبر کی طرح قبل از نماز خطبہ بھی صرف ایک ہی دفعہ ہوا۔ پھر آپ نے دیکھا کہ بعض لوگوں کو نماز نہیں ملی۔ اس لئے آپ نے دوبارہ نماز عید سے قبل خطبہ پڑھنا شروع کر دیا۔ اس کے بعد حیب حضرت امیر معاویہؓ میں مدینہ آئے تو آپ نے مسجدِ نبوی میں مقصورہ بنایا۔ عیدین میں منبر کو مصلیٰ میں بانہ کمال کر لائے۔ اور نماز سے قبل خطبہ پڑھا۔ یہی طرز عمل امیر معاویہ کے حاکم عراق، زیاد بن ابیہ اور حاکم مدینہ، مروان نے مدینہ میں اختیار کیا۔ لیکن اس بدعت کی ذمہ داری امیر معاویہ پر عائد کی جاتی ہے۔ کیونکہ یہ دونوں خلیفہ ہی کی پیروی کر رہے تھے اور انہیں کے زیرِ حکم تھے۔ حضرت ابو سعید الخدری نے مروانؓ کو اعتراض کیا تھا کہ یہ بدعت ہے۔ مروان نے اس کا جواب دیا تھا کہ یہ بدعت نہیں بلکہ خیر ہے۔ کیونکہ لوگوں کی کثرت ہو گئی ہے۔ اور میں چاہتا ہوں کہ آواز سب تک پہنچ جائے ۶

۱۔ فتح الباری ج ۲ ص ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸

اس کے علاوہ عہد اموی میں ایک اور تبدیلی یہ ہوئی۔ کہ اب سلطنت اسلام میں مختلف منبر قائم ہونا شروع ہو گئے۔ امیر معاویہ نے زیاد کو اپنا بھائی تسلیم کر کے اُسے کوفہ کا حاکم مقرر کر دیا تھا۔ انہوں نے اسے عزت و عظمت بخشی اور چاہتے تھے کہ اس کی توقیر میں برابر اضافہ ہوتا چلا جائے۔ انہوں نے اسے اجازت دی کہ وہ کوفہ میں اپنے لئے ایک منبر نصب کر لے۔ پھر جب مروان بن الحکم خلیفہ ہوا تو اس نے اپنے بیٹے عبدالعزیز کو مصر کا حاکم مقرر کیا۔ تھوڑے ہی عرصہ کے بعد مروان کے انتقال پر اس کا دوسرا بیٹا عبدالملک خلیفہ ہوا۔ اب صورت یہ تھی کہ عبدالعزیز کسی حالت میں اپنے آپ کو خلیفہ سے کم نہیں سمجھتا تھا، اور خلیفہ کی اجازت کے بغیر من مانے کام کرتا تھا۔ معلوم ہوتا ہے کہ اس نے بھی اپنے لئے مصر میں ایک منبر نصب کر لیا تھا۔ پھر ولید نے ۹۳ھ میں قرۃ بن ربیعہ کو مصر کا والی مقرر کیا۔ اور حکم دیا کہ فسطاط کی مسجد دوبارہ تعمیر کرائی جائے۔ قرہ نے مسجد بھی تعمیر کرائی اور پرانا منبر ہٹا کر نیا منبر بھی نصب کرایا۔ یہ ۹۴ھ کا واقعہ ہے

(بقیہ حاشیہ ۱۱) کہ خطبہ سننے کی محافظت ہیئت کی محافظت سے زیادہ ضروری ہے: فدائی

ان المحافظۃ علی اصل السنۃ و ہوا استماع الخطبۃ اولیٰ من المحافظۃ علی ہیئۃ فیہا،

لیست من شرطہا، ارشاد الساری ج ۲ ص ۲۰۰،

(حاشیہ صفحہ ۱۱) لے بلازی: الساب الاشراف (قلمی نسخہ) ورق ۳۸۹۔ منقول از بیکر، لے وقیل ہو

منبر عبدالعزیز بن مروان۔ ابن تفری بردی ج ۱ ص ۷۸، لے پرانے منبر کے متعلق مختلف روایات

ہیں۔ ۱۔ حضرت عمر کی وفات کے بعد فسطاط کی مسجد میں نصب ہوا تھا، (۲) عبدالعزیز بن مروان کا بڑھاپا،

(۳) زکریا مرقا، بادشاہ نوبہ نے، عبداللہ بن سعد بن ابی سرح کے پاس تحفہ میں بھیجا تھا۔ تفری بردی

ج ۱ ص ۷۸، الکندی (ص ۶۵)، سیوطی (حسن المحاضرہ ج ۲ ص ۱۳۱) نے "المنبر الحدید" لکھا ہے اور

تفری بردی (ج ۱ ص ۷۸) میں "المنبر الحدید" ہے۔ یہ تصحیح ہے۔ دراصل جدید ہی ہونا چاہیے،

قرہ کے اس منبر کے متعلق بیان ہوا ہے کہ : انہ لا یعلم الیوم فی جند من الجناد
 اقدم منہ بعد منبر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ فسطاط سے باہر
 اس وقت تک مصر کے کوروں میں بھی منبر نہیں تھے۔ بہر حال قرۃ بن شریک کا منبر
 خلیفہ عزیز فاطمی کے زمانے تک رہا، اور ۳۵۹ھ میں اس خلیفہ کے وزیر یعقوب بن کلثوم
 اسے ہٹا کر ایک مذہب منبر رکھوایا۔ ۳۲۲ھ میں عبد الملک بن مروان بن موسیٰ
 بن نصیر **رحمہ** حاکم مصر کو آخری اموی خلیفہ مروان بن محمد نے حکم دیا کہ کوروں میں منبر
 نصب کئے جائیں۔ اس سے قبل کوروں کے والی "علی العسی" خطبہ
 دیا کرتے تھے ۲۲

۱۔ یہ الکندی (ص ۶۵) کے الفاظ ہیں۔ ابن تغری بردی (مطبوعہ پریس ج ۱ ص ۷۸) میں جند من الجناد
 کے الفاظ حذف ہو گئے ہیں۔ لفظ جند شام کے لئے مخصوص ہے۔ وہاں پانچ اجناد تھے، جند قسریں،
 جند فلسطین، جند حمص، جند دمشق اور جند اردن، اس کا مطلب یہ ہے کہ الکندی مصر کا مقابلہ مرکزی مصر شام سے
 کر رہا ہے اور کتنا ہے کہ قرۃ بن شریک کا منبر، جو فسطاط میں نصب کیا گیا تھا، وہ شام کے تمام منبروں کے مقابلہ میں
 منبر نبوی کے بعد قدیم ترین ہے۔ یہاں غالباً جند شام کو خارج کر دیا گیا ہے۔ بیکر کو ابن تغری بردی کے الفاظ سے
 مغالطہ ہوا ہے اور اسی وجہ سے اس نے اس مؤرخ کے قول کو مشتبہ قرار دیا ہے اور لکھا ہے کہ قرۃ بن شریک کے
 منبر سے قبل بہت سے منبر نصب ہو چکے تھے۔ مگر الکندی کو تمام سلطنت اسلام سے غرض نہیں۔ وہ صرف مصر کا مقابلہ
 شام سے کر رہا ہے۔ اجناد شام کے منبروں کی تاریخ کا ہمیں علم نہیں، اس لئے فی الحال ہمیں الکندی کے قول کو
 درست ماننا پڑتا ہے۔ اسکے علاوہ بیکر نے منبر جدید کو امام علم بھی لیا ہے جو ظاہر ہے کہ درست نہیں،

۲۔ ابن تغری بردی، ج ۱ ص ۷۸، ۳۔ ابن تغری بردی ج ۱ ص ۷۸۔ الکندی ص ۶۴، یہاں ابن تغری بردی میں
 عجیب و غریب تصحیف ہوئی ہے۔ اول تو بجائے عبد الملک بن مروان بن موسیٰ بن نصیر کے صرف موسیٰ بن نصیر
 چھپ گیا ہے۔ اس غلطی کا ازالہ الکندی ص ۶۴ سے ہوتا ہے۔ جہاں بالکل صحیح طور پر عبد الملک بن مروان النعیمی
 لکھا ہے۔ دوسرے اس سے بھی زیادہ گمراہ کن تصحیف "منابر فی القوی" ہے۔ (بقیہ بر صفحہ ۶۴)

بنی امیہ کے متعلق ایک اور بات قابل ذکر ہے۔ امیر معاویہ شروع میں بپابندی سنت نبویؐ کھڑے ہو کر خطبہ دیا کرتے تھے۔ مگر جب آپ اتنے موٹے ہو گئے کہ کھڑے ہونے سے معذور ہو گئے تو بیٹھ کر خطبہ دینے لگے۔ ایک روایت یہ بھی ہے کہ آپ پہلا خطبہ بیٹھ کر اور دوسرا کھڑے ہو کر دیتے تھے۔ اس کے بعد جبیا کہ عبدالرحمن بن الحکم کے متعلق ہم بیان کر چکے ہیں۔ بنی امیہ کا یہ دستور ہو گیا تھا کہ وہ بیٹھ کر ہی خطبہ دیتے تھے۔ چنانچہ عبدالملک کا بھی یہ دستور رہا تھا ۹۰ء میں خلیفہ ولید بن عبدالملک نے حج کیا۔ پہلے وہ مدینہ گیا، اور منبر نبویؐ پر اس حالت میں خطبہ دیا کہ قلنسوہ اس کے سر پر تھی، اور ڈرا کر اپنے ہونٹے تھا اور بغیر رداء کے منبر پر آیا تھا۔ وہ حاضرین کو سلام کر کے بیٹھ گیا۔ مؤذن نے اذان کہی۔ پھر خلیفہ نے پہلا خطبہ بیٹھ کر دیا، اور دوسرے کے لئے کھڑا ہوا۔ اہل نینکو خلیفہ کا یہ طرز عمل برا معلوم ہوا۔ مگر جاہن حیوۃ نے کہا کہ حضرت عثمانؓ کا طرز عمل بھی یہی تھا۔ لیکن لوگوں نے کہا کہ یہ غلط ہے، گور جاہن حیوۃ نے غالباً انہیں یعنی بنی امیہ کو یہی سمجھا دیا ہے۔ غالباً حضرت عثمانؓ کے طرز عمل کی پیروی کرتے ہوئے

(بقیہ صفحہ ۶۳) الکندی میں "منابر فی الکوثر" ہے اور یہی درست ہے۔ لفظ کورہ کا اطلاق ایک علاقے پر ہوتا تھا۔

جیسے موجودہ ہندوستان میں ضلع پاکشنری کا شمالاً دارا بھوناس کا ایک شہر ہے۔ اسکے متعلق جتنے گاؤں اور قریے تھے،

ان سب کو ملا کر کورہ دار بھوناس کہا جاتا تھا۔ اس سے قطعاً معلوم ہوتا ہے کہ ۳۲ء میں خود مصر میں بھی قریوں میں منبر نہیں تھے

الکندی کے قول کی تصدیق ابن تغری بردی (ج ۱ ص ۳۵۱) سے بھی ہوتی ہے۔ اسکے علاوہ دیکھو ص ۳۵۰ سطر ۱۵،

(حاشیہ صفحہ ۱۵) فتح الباری - ج ۲ - ص ۳۳۳، لہ کتاب العیون والحدائق (مثلاً ولید بن عبدالملک، ص ۱۵)

سے ایضاً، لہ عند الیہود ثوب من کتبان کان یدبسہ عظیم احبادہم

اقرب الموارد، لہ عیون والحدائق - ص ۱۱، یعقوبی ج ۲ - ص ۳۳۱،

ابن تغری بردی ج ۱ ص ۲۳۹،

امیر معاویہ نے بھی منبر پر کپڑے کا غلاف چڑھایا تھا۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ خطبے کے متعلق حجاز اور شام کے طرز عمل میں ایک بتین فرق تھا۔ اہل حجاز ابھی تک پرانی رسم کی پابندی کر رہے تھے۔ اور شام میں بنی امیہ نے ایک نیا طرز عمل اختیار کر لیا تھا۔ یہ نہیں کہا جاسکتا کہ کس زمانے میں خطبے کے متعلق اجماع امت ہوا اور کب اس معاہدے میں سنت نبوی کی پیروی کی جانے لگی۔ غالباً یہ تبدیلی بنی امیہ زمانے میں تو نہیں ہوئی ہوگی۔ عباسیوں نے جہاں بنی امیہ کی اور باتیں ترک کی تھیں۔ وہاں انہوں نے یہ دستور بھی چھوڑا ہوگا۔ اور نئے سرے سے سنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو جاری کیا ہوگا۔

اب ہم چند ادبی شواہد پیش کرتے ہیں۔ جن سے اندازہ ہوگا کہ بنی امیہ کے زمانے میں کس طرح عامۃ الناس بھی منبر کو تخت شاہی کے مترادف سمجھنے لگے تھے خلیفہ ہشام بن عبدالملک کی تعریف میں فرزدق کہتا ہے

ومن وددت العودین الخاتم الذی لسا الملك والارض لفضا ورحیبها

یہاں عودین سے مراد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا منبر و عصابہ ہے۔ فرزدق نے ان کے ساتھ خاتم کو بھی خلافت کی نشانی قرار دیا ہے۔

امیر معاویہ کے مرثیہ کے دوران میں بطلان العذوق کہتا ہے

دکوب المناصب و ذابها + معن بخطبہ تیجہ

تذریع الیہا عیون الکواحی اذا حصر الہذاب الہمد

یہاں المناصب و ذاب المناصب قابل غور ہیں۔

ان اشعار سے زیادہ واضح کچھ بنی امیہ کے اشعار میں اجز میں

اس نے خلیفہ عبد الملک کی موت کے بعد نئے خلیفہ کو خوش آمدید کہا ہے

بکت المنابر یوم مات و انما بکت المنابر فقد فارسهنه

لما علاهن الولید خلیفۃ فقلن ابنہ ونظیرہ فسکتہ

؛ ولوقد ع المنابر بعدہ لیکر نہ فطر حنہ عنہتہ

غالباً اور بھی زیادہ واضح شعر عبدالسدر بن محمد بن ابی عیینہ کا ہے

کأن قصور القوم ينظرون نحوه الى ملك موف على منبر الملك

پھر حضرت عمر بن عبدالعزیز کی مدح میں فرزدق کا ایک شعر ہے

ولن يزال امام منہم ملک الیہ یشخص فوق المنابر البصر

اس کا ذکر کر دینا بھی شاید نامناسب نہ ہو گا کہ جب سلطان صلاح الدین

ایوبی نے مصر میں خلافت فاطمیین کو ختم کیا ہے تو ایک سنی مؤرخ نے لکھا تھا

کہ سلطان نے "منابر الباطل" کا استنبیال کر دیا ہے

(۵)

عمد عباسیہ کی ابتداء ہی سے معلوم ہونے لگتا ہے کہ اسلام کی سیاست،

معاشرت بلکہ زندگی کے ہر شعبہ پر نئے نئے اثرات پڑ رہے ہیں۔ اور بڑی بڑی

تبدیلیاں ہو رہی ہیں۔ انہیں میں منبر بھی اس سے مستثنیٰ نہیں رہا۔ اس کی پرانی

حیثیت ختم ہونے لگی۔ بنی امیہ کی یہ کوشش تھی کہ حتی الامکان عربوں کے

تفوق کو برقرار، اور عربی روایات کو زندہ رکھا جائے۔ اس سعی و کوشش میں

وہ بڑی حد تک کامیاب ہوئے۔ اسی وجہ سے اگر ان کے عہد کو قدیم عربی تمدن کا

۱۔ اغانی - ج ۹ ص ۳۶ ، ابن قتیبہ - کتاب الشعر والشعراء - مطبوعہ برپ ص ۵۶ ، اغانی

ج ۱۰ ص ۱۰ ، یہ شعر ایک نثر کی تعریف میں ہے۔ ابن قتیبہ نے اس کے اور شعر بھی نقل کئے ہیں ،

۲۔ دیوان - مطبوعہ بیروت ج ۲ ، ۳ ، کتاب الروضین ج ۱ ص ۱۹۹ ، ۲۰۳ ، ۲۰۹ - منقول از بیکر ،

آخری دور کہا جائے تو بے جا نہ ہوگا۔ لیکن اس اثنا میں وہ عرب جو خراسان میں بس گئے تھے۔ یا فوجی ضروریات کی بناء پر بسائے گئے تھے۔ بڑی سرعت کے ساتھ بدلتے جا رہے تھے۔ انہوں نے عراق و شام کے عربوں کے برعکس ایرانیوں میں شادی بیاہ کرنا شروع کر دیا۔ اور ان کے اکثر رسم و رواج کو بھی اختیار کر لیا۔ اسی وجہ سے ان میں عربی اور عجمی دونوں تہذیب و تمدن کے اثرات آگئے تھے۔ یہی خراسانی عرب تھے۔ جو ۳۲ھ کے انقلاب میں عباسیوں کے مدد و معاون بنے اور جنہوں نے انہیں گمنامی سے نکال کر خلیفہ بنا دیا۔ یہی لوگ اُس نئی مخلوط تہذیب کے بانی تھے جس میں عربی اور عجمی دونوں عناصر شامل تھے اور یہی تہذیب عہد عباسیہ کی خاص چیز ہے۔ ان لوگوں کے تحت جس نئی تہذیب کی بنیاد بغداد میں پڑی اس میں عربی عناصر کا کافی اثر موجود تھا گو عجیت بھی اس پر برابر اپنا اثر کر رہی تھی، بلکہ یہ کہنا خلاف واقعہ نہ ہوگا۔ کہ عجمی اثرات برابر بڑھتے چلے جا رہے تھے۔ خالص عرب یعنی شام و عراق کے رہنے والے، جو اموی روایات کے حامل تھے۔ اب رفتہ رفتہ الگ ہوتے گئے اور خراسانی عرب ان کی جگہ لیتے گئے۔ عجمی اثرات کے تحت اب خلیفہ کی وہ حیثیت بھی نہیں رہی۔ جو عہد اموی میں تھی۔ بنی امیہ کے خلفاء۔ اگر دیکھا جائے تو ایک بڑے پیمانے پر عربوں کے شیخ تھے۔ عوام ان سے واقف تھے اور وہ بھی جہاں تک ہو سکتا تھا اپنے آپ کو عوام سے بالاتر نہیں سمجھتے تھے لیکن اب عباسی خلفاء حقیقی معنوں میں بادشاہ تھے۔ انہوں نے ایسی شان و شوکت کی زندگی بسر کرنی شروع کی جس کی مثال بنی امیہ میں نہیں ملتی۔ جہاں تک ممکن ہوا وہ عوام سے الگ رہے۔ رفتہ رفتہ خلیفہ نے خطبہ دینا چھوڑ دیا اور اس وجہ سے خطیبوں کی ایک جماعت بننے لگی۔ نوبت یہاں تک پہنچی کہ امام کے ساتھ

رئیس کا منبر پر بیٹھنا بھی بدعت سمجھا جانے لگا۔

یہ تبدیلی عہد عباسیہ کے شروع ہی میں پائی جاتی ہے، اور یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ سو برس کے اندر اندر خطیب کو ایک خاص درجہ حاصل ہو گیا تھا۔ لیکن ارتقائی منازل کا سراغ لگانا اب تقریباً ناممکن ہے۔ بہر حال اتنا معلوم ہوتا ہے کہ ابھی دور کے مقابلے میں اب منبروں کی کثرت ہو گئی تھی۔ خود دار الخاندہ میں بھی خلیفہ کے متعلق شاہزی ذکر آتا ہے کہ اس نے خطبہ دیا تھا۔ یہی حال صوبوں کے ایاموں کے اسی وجہ سے عباسی دور میں اس بات پر زیادہ زور دیا جانے لگا کہ خطبہ میں خلیفہ کا نام لیا جائے۔ کیونکہ یہی ایک ذریعہ باقی رہ گیا تھا جس سے خلیفہ اپنی شخصیت کو عوام میں نمایاں کر سکتا تھا۔ جوں جوں زمانہ گزرتا گیا۔ عجمیت کا زور بڑھا اور عجمی حکومتیں قائم ہوتی چلی گئیں۔ ان میں سے بعض حکومتیں ایسی تھیں جنہیں ابتداء خلافت کے مقرر کردہ والی سے ہوئی تھی اور اسی والی کی اولاد اس صوبے پر خود مختارانہ، یا کم از کم نیم خود مختارانہ طور پر حکومت کرنے لگی تھی۔ حکومت کی ایک نئی قسم یہ تھی جسے اصطلاح میں "امارة الاشقیاء" کہتے تھے۔ اس کی صورت یہ تھی کہ کوئی مہمیا سردار تلوار کے زور سے ایک علاقہ پر قبضہ کر لیتا تھا، اور خلیفہ کو اس کے سوا چارہ نہیں تھا کہ اپنے اقتدار کو قائم رکھنے کے لئے اسی ستولی سردار کو اپنی طرف سے حاکم مقرر کر دے۔ ایسی حالت میں اور بھی زیادہ ضروری تھا کہ خلیفہ کو بھلا یا نہ جائے۔ چنانچہ خطبے میں خلیفہ کا نام لئے جانے پر اسرار بڑھتا گیا اس کی ایک ہی مثال کافی ہوگی۔ ۲۵ھ میں خلیفہ مامون نے طاہر بن حسین کو خراسان کا والی مقرر کیا۔ ۳۵ھ میں وہ ایک صبح اپنے بستر پر مردہ پایا گیا۔

۱۲ ابن الحاج۔ کتاب المدخل ج ۲ ص ۱۲۰، ۱۲۱۔ ۱۲۲۔ ۱۲۳۔ ۱۲۴۔ ۱۲۵۔ ۱۲۶۔ ۱۲۷۔ ۱۲۸۔ ۱۲۹۔ ۱۳۰۔ ۱۳۱۔ ۱۳۲۔ ۱۳۳۔ ۱۳۴۔ ۱۳۵۔ ۱۳۶۔ ۱۳۷۔ ۱۳۸۔ ۱۳۹۔ ۱۴۰۔ ۱۴۱۔ ۱۴۲۔ ۱۴۳۔ ۱۴۴۔ ۱۴۵۔ ۱۴۶۔ ۱۴۷۔ ۱۴۸۔ ۱۴۹۔ ۱۵۰۔ ۱۵۱۔ ۱۵۲۔ ۱۵۳۔ ۱۵۴۔ ۱۵۵۔ ۱۵۶۔ ۱۵۷۔ ۱۵۸۔ ۱۵۹۔ ۱۶۰۔ ۱۶۱۔ ۱۶۲۔ ۱۶۳۔ ۱۶۴۔ ۱۶۵۔ ۱۶۶۔ ۱۶۷۔ ۱۶۸۔ ۱۶۹۔ ۱۷۰۔ ۱۷۱۔ ۱۷۲۔ ۱۷۳۔ ۱۷۴۔ ۱۷۵۔ ۱۷۶۔ ۱۷۷۔ ۱۷۸۔ ۱۷۹۔ ۱۸۰۔ ۱۸۱۔ ۱۸۲۔ ۱۸۳۔ ۱۸۴۔ ۱۸۵۔ ۱۸۶۔ ۱۸۷۔ ۱۸۸۔ ۱۸۹۔ ۱۹۰۔ ۱۹۱۔ ۱۹۲۔ ۱۹۳۔ ۱۹۴۔ ۱۹۵۔ ۱۹۶۔ ۱۹۷۔ ۱۹۸۔ ۱۹۹۔ ۲۰۰۔ ۲۰۱۔ ۲۰۲۔ ۲۰۳۔ ۲۰۴۔ ۲۰۵۔ ۲۰۶۔ ۲۰۷۔ ۲۰۸۔ ۲۰۹۔ ۲۱۰۔ ۲۱۱۔ ۲۱۲۔ ۲۱۳۔ ۲۱۴۔ ۲۱۵۔ ۲۱۶۔ ۲۱۷۔ ۲۱۸۔ ۲۱۹۔ ۲۲۰۔ ۲۲۱۔ ۲۲۲۔ ۲۲۳۔ ۲۲۴۔ ۲۲۵۔ ۲۲۶۔ ۲۲۷۔ ۲۲۸۔ ۲۲۹۔ ۲۳۰۔ ۲۳۱۔ ۲۳۲۔ ۲۳۳۔ ۲۳۴۔ ۲۳۵۔ ۲۳۶۔ ۲۳۷۔ ۲۳۸۔ ۲۳۹۔ ۲۴۰۔ ۲۴۱۔ ۲۴۲۔ ۲۴۳۔ ۲۴۴۔ ۲۴۵۔ ۲۴۶۔ ۲۴۷۔ ۲۴۸۔ ۲۴۹۔ ۲۵۰۔ ۲۵۱۔ ۲۵۲۔ ۲۵۳۔ ۲۵۴۔ ۲۵۵۔ ۲۵۶۔ ۲۵۷۔ ۲۵۸۔ ۲۵۹۔ ۲۶۰۔ ۲۶۱۔ ۲۶۲۔ ۲۶۳۔ ۲۶۴۔ ۲۶۵۔ ۲۶۶۔ ۲۶۷۔ ۲۶۸۔ ۲۶۹۔ ۲۷۰۔ ۲۷۱۔ ۲۷۲۔ ۲۷۳۔ ۲۷۴۔ ۲۷۵۔ ۲۷۶۔ ۲۷۷۔ ۲۷۸۔ ۲۷۹۔ ۲۸۰۔ ۲۸۱۔ ۲۸۲۔ ۲۸۳۔ ۲۸۴۔ ۲۸۵۔ ۲۸۶۔ ۲۸۷۔ ۲۸۸۔ ۲۸۹۔ ۲۹۰۔ ۲۹۱۔ ۲۹۲۔ ۲۹۳۔ ۲۹۴۔ ۲۹۵۔ ۲۹۶۔ ۲۹۷۔ ۲۹۸۔ ۲۹۹۔ ۳۰۰۔ ۳۰۱۔ ۳۰۲۔ ۳۰۳۔ ۳۰۴۔ ۳۰۵۔ ۳۰۶۔ ۳۰۷۔ ۳۰۸۔ ۳۰۹۔ ۳۱۰۔ ۳۱۱۔ ۳۱۲۔ ۳۱۳۔ ۳۱۴۔ ۳۱۵۔ ۳۱۶۔ ۳۱۷۔ ۳۱۸۔ ۳۱۹۔ ۳۲۰۔ ۳۲۱۔ ۳۲۲۔ ۳۲۳۔ ۳۲۴۔ ۳۲۵۔ ۳۲۶۔ ۳۲۷۔ ۳۲۸۔ ۳۲۹۔ ۳۳۰۔ ۳۳۱۔ ۳۳۲۔ ۳۳۳۔ ۳۳۴۔ ۳۳۵۔ ۳۳۶۔ ۳۳۷۔ ۳۳۸۔ ۳۳۹۔ ۳۴۰۔ ۳۴۱۔ ۳۴۲۔ ۳۴۳۔ ۳۴۴۔ ۳۴۵۔ ۳۴۶۔ ۳۴۷۔ ۳۴۸۔ ۳۴۹۔ ۳۵۰۔ ۳۵۱۔ ۳۵۲۔ ۳۵۳۔ ۳۵۴۔ ۳۵۵۔ ۳۵۶۔ ۳۵۷۔ ۳۵۸۔ ۳۵۹۔ ۳۶۰۔ ۳۶۱۔ ۳۶۲۔ ۳۶۳۔ ۳۶۴۔ ۳۶۵۔ ۳۶۶۔ ۳۶۷۔ ۳۶۸۔ ۳۶۹۔ ۳۷۰۔ ۳۷۱۔ ۳۷۲۔ ۳۷۳۔ ۳۷۴۔ ۳۷۵۔ ۳۷۶۔ ۳۷۷۔ ۳۷۸۔ ۳۷۹۔ ۳۸۰۔ ۳۸۱۔ ۳۸۲۔ ۳۸۳۔ ۳۸۴۔ ۳۸۵۔ ۳۸۶۔ ۳۸۷۔ ۳۸۸۔ ۳۸۹۔ ۳۹۰۔ ۳۹۱۔ ۳۹۲۔ ۳۹۳۔ ۳۹۴۔ ۳۹۵۔ ۳۹۶۔ ۳۹۷۔ ۳۹۸۔ ۳۹۹۔ ۴۰۰۔ ۴۰۱۔ ۴۰۲۔ ۴۰۳۔ ۴۰۴۔ ۴۰۵۔ ۴۰۶۔ ۴۰۷۔ ۴۰۸۔ ۴۰۹۔ ۴۱۰۔ ۴۱۱۔ ۴۱۲۔ ۴۱۳۔ ۴۱۴۔ ۴۱۵۔ ۴۱۶۔ ۴۱۷۔ ۴۱۸۔ ۴۱۹۔ ۴۲۰۔ ۴۲۱۔ ۴۲۲۔ ۴۲۳۔ ۴۲۴۔ ۴۲۵۔ ۴۲۶۔ ۴۲۷۔ ۴۲۸۔ ۴۲۹۔ ۴۳۰۔ ۴۳۱۔ ۴۳۲۔ ۴۳۳۔ ۴۳۴۔ ۴۳۵۔ ۴۳۶۔ ۴۳۷۔ ۴۳۸۔ ۴۳۹۔ ۴۴۰۔ ۴۴۱۔ ۴۴۲۔ ۴۴۳۔ ۴۴۴۔ ۴۴۵۔ ۴۴۶۔ ۴۴۷۔ ۴۴۸۔ ۴۴۹۔ ۴۵۰۔ ۴۵۱۔ ۴۵۲۔ ۴۵۳۔ ۴۵۴۔ ۴۵۵۔ ۴۵۶۔ ۴۵۷۔ ۴۵۸۔ ۴۵۹۔ ۴۶۰۔ ۴۶۱۔ ۴۶۲۔ ۴۶۳۔ ۴۶۴۔ ۴۶۵۔ ۴۶۶۔ ۴۶۷۔ ۴۶۸۔ ۴۶۹۔ ۴۷۰۔ ۴۷۱۔ ۴۷۲۔ ۴۷۳۔ ۴۷۴۔ ۴۷۵۔ ۴۷۶۔ ۴۷۷۔ ۴۷۸۔ ۴۷۹۔ ۴۸۰۔ ۴۸۱۔ ۴۸۲۔ ۴۸۳۔ ۴۸۴۔ ۴۸۵۔ ۴۸۶۔ ۴۸۷۔ ۴۸۸۔ ۴۸۹۔ ۴۹۰۔ ۴۹۱۔ ۴۹۲۔ ۴۹۳۔ ۴۹۴۔ ۴۹۵۔ ۴۹۶۔ ۴۹۷۔ ۴۹۸۔ ۴۹۹۔ ۵۰۰۔ ۵۰۱۔ ۵۰۲۔ ۵۰۳۔ ۵۰۴۔ ۵۰۵۔ ۵۰۶۔ ۵۰۷۔ ۵۰۸۔ ۵۰۹۔ ۵۱۰۔ ۵۱۱۔ ۵۱۲۔ ۵۱۳۔ ۵۱۴۔ ۵۱۵۔ ۵۱۶۔ ۵۱۷۔ ۵۱۸۔ ۵۱۹۔ ۵۲۰۔ ۵۲۱۔ ۵۲۲۔ ۵۲۳۔ ۵۲۴۔ ۵۲۵۔ ۵۲۶۔ ۵۲۷۔ ۵۲۸۔ ۵۲۹۔ ۵۳۰۔ ۵۳۱۔ ۵۳۲۔ ۵۳۳۔ ۵۳۴۔ ۵۳۵۔ ۵۳۶۔ ۵۳۷۔ ۵۳۸۔ ۵۳۹۔ ۵۴۰۔ ۵۴۱۔ ۵۴۲۔ ۵۴۳۔ ۵۴۴۔ ۵۴۵۔ ۵۴۶۔ ۵۴۷۔ ۵۴۸۔ ۵۴۹۔ ۵۵۰۔ ۵۵۱۔ ۵۵۲۔ ۵۵۳۔ ۵۵۴۔ ۵۵۵۔ ۵۵۶۔ ۵۵۷۔ ۵۵۸۔ ۵۵۹۔ ۵۶۰۔ ۵۶۱۔ ۵۶۲۔ ۵۶۳۔ ۵۶۴۔ ۵۶۵۔ ۵۶۶۔ ۵۶۷۔ ۵۶۸۔ ۵۶۹۔ ۵۷۰۔ ۵۷۱۔ ۵۷۲۔ ۵۷۳۔ ۵۷۴۔ ۵۷۵۔ ۵۷۶۔ ۵۷۷۔ ۵۷۸۔ ۵۷۹۔ ۵۸۰۔ ۵۸۱۔ ۵۸۲۔ ۵۸۳۔ ۵۸۴۔ ۵۸۵۔ ۵۸۶۔ ۵۸۷۔ ۵۸۸۔ ۵۸۹۔ ۵۹۰۔ ۵۹۱۔ ۵۹۲۔ ۵۹۳۔ ۵۹۴۔ ۵۹۵۔ ۵۹۶۔ ۵۹۷۔ ۵۹۸۔ ۵۹۹۔ ۶۰۰۔ ۶۰۱۔ ۶۰۲۔ ۶۰۳۔ ۶۰۴۔ ۶۰۵۔ ۶۰۶۔ ۶۰۷۔ ۶۰۸۔ ۶۰۹۔ ۶۱۰۔ ۶۱۱۔ ۶۱۲۔ ۶۱۳۔ ۶۱۴۔ ۶۱۵۔ ۶۱۶۔ ۶۱۷۔ ۶۱۸۔ ۶۱۹۔ ۶۲۰۔ ۶۲۱۔ ۶۲۲۔ ۶۲۳۔ ۶۲۴۔ ۶۲۵۔ ۶۲۶۔ ۶۲۷۔ ۶۲۸۔ ۶۲۹۔ ۶۳۰۔ ۶۳۱۔ ۶۳۲۔ ۶۳۳۔ ۶۳۴۔ ۶۳۵۔ ۶۳۶۔ ۶۳۷۔ ۶۳۸۔ ۶۳۹۔ ۶۴۰۔ ۶۴۱۔ ۶۴۲۔ ۶۴۳۔ ۶۴۴۔ ۶۴۵۔ ۶۴۶۔ ۶۴۷۔ ۶۴۸۔ ۶۴۹۔ ۶۵۰۔ ۶۵۱۔ ۶۵۲۔ ۶۵۳۔ ۶۵۴۔ ۶۵۵۔ ۶۵۶۔ ۶۵۷۔ ۶۵۸۔ ۶۵۹۔ ۶۶۰۔ ۶۶۱۔ ۶۶۲۔ ۶۶۳۔ ۶۶۴۔ ۶۶۵۔ ۶۶۶۔ ۶۶۷۔ ۶۶۸۔ ۶۶۹۔ ۶۷۰۔ ۶۷۱۔ ۶۷۲۔ ۶۷۳۔ ۶۷۴۔ ۶۷۵۔ ۶۷۶۔ ۶۷۷۔ ۶۷۸۔ ۶۷۹۔ ۶۸۰۔ ۶۸۱۔ ۶۸۲۔ ۶۸۳۔ ۶۸۴۔ ۶۸۵۔ ۶۸۶۔ ۶۸۷۔ ۶۸۸۔ ۶۸۹۔ ۶۹۰۔ ۶۹۱۔ ۶۹۲۔ ۶۹۳۔ ۶۹۴۔ ۶۹۵۔ ۶۹۶۔ ۶۹۷۔ ۶۹۸۔ ۶۹۹۔ ۷۰۰۔ ۷۰۱۔ ۷۰۲۔ ۷۰۳۔ ۷۰۴۔ ۷۰۵۔ ۷۰۶۔ ۷۰۷۔ ۷۰۸۔ ۷۰۹۔ ۷۱۰۔ ۷۱۱۔ ۷۱۲۔ ۷۱۳۔ ۷۱۴۔ ۷۱۵۔ ۷۱۶۔ ۷۱۷۔ ۷۱۸۔ ۷۱۹۔ ۷۲۰۔ ۷۲۱۔ ۷۲۲۔ ۷۲۳۔ ۷۲۴۔ ۷۲۵۔ ۷۲۶۔ ۷۲۷۔ ۷۲۸۔ ۷۲۹۔ ۷۳۰۔ ۷۳۱۔ ۷۳۲۔ ۷۳۳۔ ۷۳۴۔ ۷۳۵۔ ۷۳۶۔ ۷۳۷۔ ۷۳۸۔ ۷۳۹۔ ۷۴۰۔ ۷۴۱۔ ۷۴۲۔ ۷۴۳۔ ۷۴۴۔ ۷۴۵۔ ۷۴۶۔ ۷۴۷۔ ۷۴۸۔ ۷۴۹۔ ۷۵۰۔ ۷۵۱۔ ۷۵۲۔ ۷۵۳۔ ۷۵۴۔ ۷۵۵۔ ۷۵۶۔ ۷۵۷۔ ۷۵۸۔ ۷۵۹۔ ۷۶۰۔ ۷۶۱۔ ۷۶۲۔ ۷۶۳۔ ۷۶۴۔ ۷۶۵۔ ۷۶۶۔ ۷۶۷۔ ۷۶۸۔ ۷۶۹۔ ۷۷۰۔ ۷۷۱۔ ۷۷۲۔ ۷۷۳۔ ۷۷۴۔ ۷۷۵۔ ۷۷۶۔ ۷۷۷۔ ۷۷۸۔ ۷۷۹۔ ۷۸۰۔ ۷۸۱۔ ۷۸۲۔ ۷۸۳۔ ۷۸۴۔ ۷۸۵۔ ۷۸۶۔ ۷۸۷۔ ۷۸۸۔ ۷۸۹۔ ۷۹۰۔ ۷۹۱۔ ۷۹۲۔ ۷۹۳۔ ۷۹۴۔ ۷۹۵۔ ۷۹۶۔ ۷۹۷۔ ۷۹۸۔ ۷۹۹۔ ۸۰۰۔ ۸۰۱۔ ۸۰۲۔ ۸۰۳۔ ۸۰۴۔ ۸۰۵۔ ۸۰۶۔ ۸۰۷۔ ۸۰۸۔ ۸۰۹۔ ۸۱۰۔ ۸۱۱۔ ۸۱۲۔ ۸۱۳۔ ۸۱۴۔ ۸۱۵۔ ۸۱۶۔ ۸۱۷۔ ۸۱۸۔ ۸۱۹۔ ۸۲۰۔ ۸۲۱۔ ۸۲۲۔ ۸۲۳۔ ۸۲۴۔ ۸۲۵۔ ۸۲۶۔ ۸۲۷۔ ۸۲۸۔ ۸۲۹۔ ۸۳۰۔ ۸۳۱۔ ۸۳۲۔ ۸۳۳۔ ۸۳۴۔ ۸۳۵۔ ۸۳۶۔ ۸۳۷۔ ۸۳۸۔ ۸۳۹۔ ۸۴۰۔ ۸۴۱۔ ۸۴۲۔ ۸۴۳۔ ۸۴۴۔ ۸۴۵۔ ۸۴۶۔ ۸۴۷۔ ۸۴۸۔ ۸۴۹۔ ۸۵۰۔ ۸۵۱۔ ۸۵۲۔ ۸۵۳۔ ۸۵۴۔ ۸۵۵۔ ۸۵۶۔ ۸۵۷۔ ۸۵۸۔ ۸۵۹۔ ۸۶۰۔ ۸۶۱۔ ۸۶۲۔ ۸۶۳۔ ۸۶۴۔ ۸۶۵۔ ۸۶۶۔ ۸۶۷۔ ۸۶۸۔ ۸۶۹۔ ۸۷۰۔ ۸۷۱۔ ۸۷۲۔ ۸۷۳۔ ۸۷۴۔ ۸۷۵۔ ۸۷۶۔ ۸۷۷۔ ۸۷۸۔ ۸۷۹۔ ۸۸۰۔ ۸۸۱۔ ۸۸۲۔ ۸۸۳۔ ۸۸۴۔ ۸۸۵۔ ۸۸۶۔ ۸۸۷۔ ۸۸۸۔ ۸۸۹۔ ۸۹۰۔ ۸۹۱۔ ۸۹۲۔ ۸۹۳۔ ۸۹۴۔ ۸۹۵۔ ۸۹۶۔ ۸۹۷۔ ۸۹۸۔ ۸۹۹۔ ۹۰۰۔ ۹۰۱۔ ۹۰۲۔ ۹۰۳۔ ۹۰۴۔ ۹۰۵۔ ۹۰۶۔ ۹۰۷۔ ۹۰۸۔ ۹۰۹۔ ۹۱۰۔ ۹۱۱۔ ۹۱۲۔ ۹۱۳۔ ۹۱۴۔ ۹۱۵۔ ۹۱۶۔ ۹۱۷۔ ۹۱۸۔ ۹۱۹۔ ۹۲۰۔ ۹۲۱۔ ۹۲۲۔ ۹۲۳۔ ۹۲۴۔ ۹۲۵۔ ۹۲۶۔ ۹۲۷۔ ۹۲۸۔ ۹۲۹۔ ۹۳۰۔ ۹۳۱۔ ۹۳۲۔ ۹۳۳۔ ۹۳۴۔ ۹۳۵۔ ۹۳۶۔ ۹۳۷۔ ۹۳۸۔ ۹۳۹۔ ۹۴۰۔ ۹۴۱۔ ۹۴۲۔ ۹۴۳۔ ۹۴۴۔ ۹۴۵۔ ۹۴۶۔ ۹۴۷۔ ۹۴۸۔ ۹۴۹۔ ۹۵۰۔ ۹۵۱۔ ۹۵۲۔ ۹۵۳۔ ۹۵۴۔ ۹۵۵۔ ۹۵۶۔ ۹۵۷۔ ۹۵۸۔ ۹۵۹۔ ۹۶۰۔ ۹۶۱۔ ۹۶۲۔ ۹۶۳۔ ۹۶۴۔ ۹۶۵۔ ۹۶۶۔ ۹۶۷۔ ۹۶۸۔ ۹۶۹۔ ۹۷۰۔ ۹۷۱۔ ۹۷۲۔ ۹۷۳۔ ۹۷۴۔ ۹۷۵۔ ۹۷۶۔ ۹۷۷۔ ۹۷۸۔ ۹۷۹۔ ۹۸۰۔ ۹۸۱۔ ۹۸۲۔ ۹۸۳۔ ۹۸۴۔ ۹۸۵۔ ۹۸۶۔ ۹۸۷۔ ۹۸۸۔ ۹۸۹۔ ۹۹۰۔ ۹۹۱۔ ۹۹۲۔ ۹۹۳۔ ۹۹۴۔ ۹۹۵۔ ۹۹۶۔ ۹۹۷۔ ۹۹۸۔ ۹۹۹۔ ۱۰۰۰۔

امارتها ویفوض الیہ تدبیرها و سیاستها۔ الماوردی۔ الاحکام السلطانیہ۔ مطبوعہ مصر۔ ص ۷۶۔

شبہ کیا جاتا ہے کہ اسے زہر دیا گیا تھا۔ اس پر الزام یہ تھا کہ صاحب البرید نے خلیفہ کو اطلاع دی تھی کہ طاہر بن حسین نے ایک جمعہ کے خطبے میں اس کا نام نہیں لیا تھا۔ اس کے بعد چوتھی صدی ہجری کے اواخر میں ایک دوسرا اور بدتر دور شروع ہوا۔ اس دور میں خلیفہ کا اقتدار اس قدر گھٹ گیا تھا کہ خود دار الخلفاء پر بجائے خلیفہ کے نبی بویہ قابض تھے۔ اور خلیفہ کے گزارے کے لئے ان مسلمانوں نے اس کا روزنامہ مقرر کر دیا تھا۔ یہ عجیب گوگو کا زمانہ تھا۔ قانوناً خلیفہ تمام مسلمانوں کا حکمران تھا۔ مگر اصلی اقتدار نبی بویہ کے ہاتھ میں تھا۔ نوبت یہاں پہنچ گئی تھی کہ خلیفہ طوما وکرا ہا اپنے اقتدار کی تمام مخصوص نشانیاں بھی کھو بیٹھا تھا اور مسلمانوں میں برابر کے حصہ دار بن گئے تھے۔ ایسی حالت میں سو اس یہ تھا کہ منبر پر سے خطبہ کس کے نام کا پڑھا جائے۔ اس مسئلے کا فیصلہ یوں ہوا کہ خطبوں میں برسر منبر خلیفہ کے بعد سلطان وقت کا نام بھی لیا جانے لگا یہی وہ زمانہ ہے جبکہ خطبوں میں نام کا لیا جانا خاص طور پر حکومت کی نشانی سمجھا گیا۔ اور ہر وہ شخص جو اپنے قوت بازو سے چھوٹے سے علاقے پر قابض ہوتا تھا منبر پر سے خلیفہ کے بعد اپنے نام کا اعلان کرنے پر اصرار کرتا تھا۔ یہی وجہ ہے کہ اس زمانے کے مؤرخ جب کسی ایسے علاقے کے حالات لکھتے ہیں۔ جہاں انتشار و فساد پھیلا ہو تو اس کا ذکر ضرور کرتے ہیں کہ منبر پر خطبہ مسلمان حکمران کے نام پڑھا جاتا تھا۔

لیکن یہ بات یہیں ختم نہیں ہوئی۔ کمزور حکمرانوں کو بوقت ضرورت اپنے ہمسایوں سے مدد مانگنی پڑتی تھی۔ اور معاہدے کرنے پڑتے تھے۔ ایسی حالت میں وہ مجبوراً اپنے آپ کو کسی طاقتور حکمران کی پناہ میں دے دیتے تھے۔ اس قسم کی سیادت قائم کرنے کا واحد ذریعہ یہ تھا کہ اس حکمران کے نام کا اعلان منبروں پر

کیا جائے۔ مگر خود وہ فرمانروا، جو زیر سیادت آنا چاہتا تھا، اسے پسند نہ کرتا تھا۔ کہ اپنے اقتدار کو بالکل ہی زائل ہونے دے۔ اقتدار کی نشانی یہ تھی کہ منبروں پر سے اس کے نام کا اعلان بھی کیا جائے۔ مگر خلیفہ قانوناً سب کا مقتدر اعلیٰ تھا اس لئے ایسی حالت میں خلیفہ، پناہ دہندہ سلطان اور اصلی حکمران تینوں کے ناموں کا اعلان یکے بعد دیگرے منبروں پر سے ہوتا تھا۔ اس کی ایک دلچسپ مثال سلیمت الدولہ حمدانی کے بیٹے سعد الدولہ، حکمران حلب، کی ہے۔ اس کی تمام زندگی عجیب کشمکش میں گزری، اور اسے ہمیشہ مدد و تعاون کی ضرورت پڑتی رہی۔ ۳۶۵ء میں وہ ہی بویہ کے سلطان عضد الدولہ سے مدد مانگنے پر مجبور ہوا اس کے بدلے میں سعد الدولہ نے حکم دیا کہ حلب کی جامع مسجد میں پہلے خلیفہ المظاہر عباسی، پھر عضد الدولہ اور پھر خود اس کا نام منبر پر سے لیا جائے۔ اس طرح تفریقہ بجائے خلیفہ اور اس کے والیوں کے خطبوں کے منبر صرف اس لئے رہ گیا کہ ہر وہ شخص جو اپنے آپ کو حکمران بنائے۔ اس کا نام خطبوں میں لیا جائے۔ اور ساتھ ہی ساتھ خطبے کا مفہوم بھی بدل گیا۔ ابتدائی زمانے میں خطبے کی وہی حیثیت ہوتی تھی جو آج کل انگریزی پارلیمنٹ میں شاہی تقریر کی ہوتی ہے۔ مگر اب خطبہ محض ایک رسمی چیز رہ گئی اور بس۔ لیکن ان تمام باتوں کے باوجود یہ بات قابل لحاظ ہے کہ اس عہد میں جب کہ منبر کے متعلق پرانی روایات اس طرح بدل رہی تھیں۔ سیاست میں منبر کو بڑی اہمیت حاصل تھی۔ اور کسی حکمران کے نام کا منبر پر سے اعلان یہ معنی رکھتا تھا کہ وہی ایک مقام تھا جہاں سے حکمران کی حکومت کا اعلان ہو سکتا ہے۔ اور جس کسی کے نام کا اعلان اس طریقے پر ہو مسلمانوں کو اسے اپنا جائز اور قانونی حکمران سمجھنا چاہیے۔ اس سے اس امر کا پتہ چلتا ہے کہ پرانی روایات اب تک اتنی نہیں مٹی تھیں جتنی کہ بظاہر معلوم ہو رہی تھیں۔

لیکن اس کے باوجود عہد عباسیہ میں بھی ہر شہر اور قصبہ اس کا مجاز نہیں تھا کہ وہ منبر قائم کرے۔ نہ ہر مسجد میں منبر کا وجود تھا۔ صرف بڑے بڑے شہروں میں جامع مسجدیں تھیں۔ اور صرف انہیں مسجدوں میں منبر پایا جاتا تھا۔ کسی شہر یا قصبے میں جامع مسجد کا ہونا اور منبر کا پایا جانا اس شہر یا قصبے کی بزرگی پر دلالت کرتا تھا عرب جغرافیہ نویس ابن جن میں سے تقریباً سب کے سب عہد عباسیہ میں گزرے ہیں، شہروں کے حالات لکھتے ہوئے خاص طور پر اس کا ذکر کرتے ہیں۔ کہ ان میں جامع مسجد یا منبر تھا یا نہیں۔ اصطخری نے ایک بڑی جامع فہرست فارس کے ایسے مقامات کی دی ہے جس سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہاں منبر موجود تھا یا نہیں۔ اسکی بھی صرف ایک مثال کافی ہوگی۔ ۳۵۸ھ میں نقفور، قیصر قسطنطنیہ نے اسلامی ممالک پر حملہ کیا اور ہر طرف کشت و خون کا بازار گرم کیا۔ اس جنگ میں یونانیوں کے ہاتھوں مسلمانوں نے اتنا نقصان اٹھایا کہ شاید پہلے کبھی نہیں اٹھایا تھا۔ چنانچہ مؤرخ بیان کرتے ہیں کہ اس نہم کے دوران میں چھوٹے چھوٹے قریوں اور شہروں کے علاوہ نقفور نے اٹھارہ منبر حاصل کئے تھے۔ اس کا مطلب یہ تھا کہ اس نے اٹھارہ ایسے شہر فتح کئے تھے جن میں منبر موجود تھا۔

اس زمانے کے بعد جب مسلمانوں میں اور بھی زیادہ انتشار پھیلا اور مرکزیت بالکل ہی ختم ہو گئی تو رفتہ رفتہ ہر مسجد جامع مسجد بن گئی اور ہر مسجد میں منبر قائم کر دیا گیا چنانچہ آج ہم دیکھ رہے ہیں کہ شہروں، بلکہ قریوں، کی چھوٹی سے چھوٹی اور گننام گننام مسجد میں بھی منبر ہے، اور اُسے مسجد کا جزو لاینفک سمجھا جاتا ہے۔ لیکن اس تغیر کا منزل بمنزل پتہ چلانے کی الحال ناممکن ہے۔

(۶)

گذشتہ اوراق سے معلوم ہو گیا کہ اسلام میں منبر و عصا کی ابتدا کس طرح ہوئی اور کیسے تاریخ کے ہر دور میں ان کے متعلق تبدیلیاں پیدا ہوتی چلی گئیں۔ یہ بھی معلوم ہو گیا کہ جیسے اسلام کی کسی اور چیز میں خرق العادت کو کوئی دخل نہیں۔ ایسے ہی منبر بھی ایک خاص دنیوی ضرورت کو پورا کرنے کے لئے بنایا گیا، اور اسے کبھی کسی زمانے میں بھی ایسی اہمیت حاصل نہیں ہوئی جسے مافوق العادت کہا جاسکے۔ لیکن صرف اسلام ہی ایک مذہب و معاشرت نہیں جس میں منبر و عصا استعمال ہوتا ہو۔ دیگر اقوام میں بھی یہ چیزیں پائی جاتی ہیں، اور آج کل مستعمل ہیں، فرق صرف اتنا ہے کہ ان میں سے اکثر و بیشتر اقوام میں یہ چیزیں خوارق عادت کے طور پر استعمال ہونا شروع ہوئیں، اور آج کل بھی بڑی حد تک ان میں یہ اثرات بتائے جاتے ہیں۔ شاید یہ ناموزوں نہ ہو گا کہ مختصر آئیہ بیان کر دیا جائے کہ تاریخ عالم کی ابتدائی دور میں عصا و منبر سے کیا کام لیا جاتا تھا۔ اور کس طرح اس ابتدائی عمل کے اثرات بعض اقوام میں اب تک جاری ہیں۔

ابتداءً زمانہ تاریخ میں جب انسان نے خدا کا تصور اپنے ذہن میں قائم کیا تو لامحالہ اسے اپنی ہی جیسی صورت اور اپنی جیسی صفات سے مستفہ کر دیا۔ پھر جب رفتہ رفتہ تہذیب و تمدن میں ترقی ہوئی اور مذہب نے ایک خاص شکل اختیار کر لی تو مذہبی پیشواؤں کی ایک جماعت پیدا ہو گئی۔ یہ سمجھ لیا گیا کہ اس جماعت کے افراد میں بھی وہی صفات موجود ہیں جو اس سے قبل انسان اپنے معبود میں پیدا کر چکے تھا۔ یہیں سے عصا اور کرسی کا تخیل شروع ہوتا ہے۔

کرسی بیٹھنے کے لئے ایک بلند مقام ہے۔ سوال یہ ہے کہ سب سے

بلند مقام پر کون بیٹھ سکتا ہے؟ وہی شخص اس کا مستحق ہے جو بلحاظ عزت و رتبہ حاضرین میں سب سے زیادہ بلند پایہ ہو۔ اسلئے دیوتا کو کرسی یا کسی بلند مقام پر بٹھایا گیا پھر اس کے نائب، یعنی مذہبی پیشوا کو بھی یہ درجہ دیا گیا۔ کیونکہ دیوتا سے وہ نزدیک تر ہوتا ہے، اور اس میں بھی وہ صفات پائی جاتی ہیں۔ جو خود دیوتا میں موجود ہیں۔ رفتہ رفتہ اس اعلیٰ ترین خدمت، یعنی نیابت الہی کے تین ٹکڑے ہو گئے۔ مذہبی خدمت، قضا اور دیوبنی حکومت، لیکن پھر یہ تینوں ٹکڑے مل کر ایک ہو جاتے ہیں۔ اور تمام خدمتیں مذہبی پیشوا میں جمع ہو جاتی ہیں۔ اسلئے یہ کرسی صرف اسی شخص کو زیب دیتی ہے۔ جس میں یہ تینوں باتیں متحدہ طور پر الگ الگ پائی جاتی ہوں۔ اب انسان تو مرتے رہتے ہیں۔ لیکن خدائی صفات ہمیشہ باقی رہتی ہیں۔ مثلاً باپ کے بعد بیٹا بادشاہ ہوتا ہے، اور ایک پوپ کے مرنے پر دوسرا پوپ منتخب کر لیا جاتا ہے۔ مگر وہ پتھر جس پر تخت نشینی کی رسم ادا کی جاتی ہے۔ اور وہ کرسی جس پر انتخاب کے بعد پوپ بیٹھتا ہے۔ بدستور باقی رہتی ہیں۔ اور ان کی وجہ سے یہ سمجھ لیا جاتا ہے کہ ان نئے لوگوں میں بھی وہی صفات پیدا ہو گئی ہیں۔ اور ان کی وجہ سے وہ دیوتا یا خدا سے عوام کے مقابلے میں نزدیک ہو گئے ہیں، اور خاص طور پر مقدس و برگزیدہ سمجھے جانے کے لائق ہیں۔

اب رہ گیا عصا۔ یہ قدیم زمانے میں عزت کی نشانی سمجھا جاتا تھا۔ جس شخص کے ہاتھ میں عصا ہو وہ اس شخص کے مقابلے میں جو عصا نہ رکھتا ہو، زیادہ مغز سمجھا جاتا تھا۔ کیونکہ عصا سے اپنی حفاظت بھی کی جاسکتی تھی اور دوسرے کو نرا بھی دھکی جاسکتی تھی اسی وجہ سے ابتدائی انسان نے دیوتا کی عظمت و کبریائی ظاہر کرنے کی غرض سے اس کے ہاتھ میں ایک عصا بھی دے دیا۔ اور پھر کرسی کی طرح اس کے نائب ارضی کو بھی

عصار کھنے کی اجازت دی، یا ان نانبان ارضی نے خود ہی اس پر قبضہ کر لیا چنانچہ ان ممالک میں جہاں بادشاہ اب تک موجود ہیں۔ عصا کا یہ تصور آج تک زندہ ہے، اور مذہبی پیشواؤں کے ہاتھ میں بھی عصا ضرور رہتا ہے؛

جو شخص دیوتا کے نائب ارضی کی خدمات انجام دے اس کے فرائض دو حصوں میں تقسیم ہوتے ہیں۔ اس کا ایک فرض تو یہ تھا۔ کہ دیوتا کی مرضی انسان تک پہنچا دے، اور دوسرا فرض یہ بھی تھا کہ جادو سحر کے ذریعے دیوتا کو مجبور کرے کہ وہ انسان کی مرضی پر چلا کرے۔ چنانچہ آج کل بھی دنیا کے بعض مذاہب، خصوصاً یورپ کے مذاہب میں، عصا کی یہ حیثیت نمایاں ہے۔ ایک شخص ایسے مذہبی پیشوا کے پاس، جسے معافی معاصی کا اختیار دیا گیا ہو، آتا ہے، اپنے گناہوں کا اعتراف کرتا ہے اور پیشوا اپنا عصا اس کے بدن سے چھوا کر کہتا ہے کہ تیرے گناہ معاف کر دیئے گئے۔ اس طرح سمجھایا جاتا ہے کہ محض عصا کے چھوانے سے تمام گناہ معاف ہو گئے۔ ظاہر ہے کہ یہ جادو کا اثر ہے۔ ایک زمانہ میں انہیں مذہبی پیشواؤں نے یہ کوشش کی تھی۔ کہ مذہبی اقتدار کے علاوہ انہیں دنیوی حکومت بھی حاصل ہو جائے اور اپنے اپنے علاقوں پر تو وہ اب تک حکمران ہیں۔ اسلئے ان کا عصا ایک طرف تو جادو کا عصا بن کر گناہوں سے معافی دلاتا ہے، اور دوسری طرف یہی عصا اس بات کی نشانی بھی ہے کہ وہ اپنے علاقے پر حکمران ہیں۔ اسی طرح ان کے عصا میں دینی اور دنیوی دونوں تصورات کام کر رہے ہیں۔ کسی زمانے میں بعض ملکوں میں دستور تھا کہ کسی مجرم کو سزائے قتل دینے سے قبل ایک عصا توڑا جاتا تھا جس کے یہ معنی تھے کہ اب اس مجرم کو حکومت سے کسی قسم کی توقع نہیں رکھنی چاہئیں۔ سب سے زیادہ دلچسپ بات یہ ہے کہ آج کل بھی اُسقف کی کرسی گر جا کے وسیع مستطیل ہال میں، جسے بے سی لی کا کہتے ہیں، رکھی جاتی ہے تحقیقات سے

پتہ چلا ہے کہ زمانہ قبل مسیح میں ان لوگوں کے قاضیوں کی کرسی، جنہیں اہل یورپ عرف عام میں بے دین Pagan کہتے ہیں۔ اسی بے سی لی کا میں رکھی جاتی تھی، یہی بے دنیوں کی کرسی پہلے کی طرح آجکل بھی مذہبی، اور بعض مہوتوں پر ذیوی اقتدار کی نشانی قرار دی گئی ہے۔ ہم دیکھ چکے کہ عربوں میں بھی ابتدائی زمانے میں منبر حاکم یا قاضی کے بیٹھنے کی جگہ تھی۔ مگر یہ یاد رکھنا چاہیے کہ یہ قاضی اس زمانے میں یا اس کے بعد کبھی خدائی صفات کا حامل نہ تھا اور نہ اس کے منبر کو اسقف کی کرسی کی طرح کوئی مافوق العادت حیثیت حاصل تھی ۛ

حوالہ جات :-

- (۱) تفسیر طبری۔ مطبوعہ مصر۔ ۱۳۲۱ھ ،
- (۲) خازن : لباب التاویل فی معانی التنزیل۔ مطبوعہ مصر۔ ۱۳۲۱ھ ،
- (۳) بغوی : معالم التنزیل۔ بہامش خازن ،
- (۴) تفسیر ابن کثیر۔ بر حاشیہ فتح البیان۔ تصدیق حسن۔ مصر ۱۳۱۱ھ ،
- (۵) تفسیر بیضاوی، اور حاشیہ علی البیضاوی۔ مطبوعہ مصر ۱۲۹۹ھ، حاشیہ علی البیضاوی مصر ۱۲۸۳ھ
- (۶) امام ابن حجر عسقلانی : فتح الباری۔ مطبوعہ مصر،
- (۷) قسطلانی : ارشاد الساری۔ مطبوعہ مصر ۱۳۰۴ھ ،
- (۸) کشاف۔ کلکتہ ۱۸۵۶ھ (۹) ترمذی۔ مصر ۱۲۹۲ھ ،
- (۱۰) سنن ابی داؤد۔ ذولکشور۔ لکھنؤ ۱۸۸۰ھ ،
- (۱۱) سنن ابن ماجہ۔ اصح المطلب۔ دہلی ۱۳۱۵ھ ،
- (۱۲) سنن نسائی۔ مطبوعہ مصر۔ ۱۳۱۲ھ ،
- (۱۳) امام بخاری : التاريخ الصغير۔ مطبع انوار احمدی۔ الہ آباد،
- (۱۴) سموودی : وفاء الوفاء باخبار دار المصطفیٰ۔ جلد ۱۔ مصر ۱۳۲۶ھ ،

- (۱۵) سیرة ابن هشام : گوئن گن - مصحفه ووستنفلد ۱۸۵۹ء ،
- (۱۶) ابن اثیر : اسد الغابہ جلد ۱ - مصر ۱۲۸۰ء ،
- (۱۷) دیار بکری : تاریخ النخیس - جلد ۲ - مصر ۱۲۸۳ء و ۱۲۸۲ء ،
- (۱۸) تاریخ یعقوبی - جلد ۱ و ۲ - مصحفه ہوتسما - برلین - لیڈن ۱۸۸۳ء ،
- (۱۹) ابن تغری بردی : النجوم الزاہرہ - جلد ۱ - لیڈن ۱۸۵۱ء ،
- (۲۰) دنیوری : الاخبار الطوال - لیڈن - ۱۸۸۸ء ،
- (۲۱) ازرقی : تاریخ مکہ - مصحفه ووستنفلد - لائپزگ - ۱۸۵۸ء ،
- (۲۲) مقریزی : الخطط والآثار بولاق - ۱۲۷۰ء ،
- (۲۳) ابن خلدون : مقدمہ بولاق ۱۳۲۰ء ،
- (۲۴) یاقوت الحموی : معجم البلدان - مصر - ۱۳۲۵ء ،
- (۲۵) تاریخ طبری - لیڈن ۱۸۸۳ء - ۱۸۸۵ء ،
- (۲۶) ابن اثیر : تاریخ کامل - مصر - ۱۳۰۱ء ،
- (۲۷) سیوطی : تاریخ الخلفاء - کلکتہ - ۱۸۵۷ء ،
- (۲۸) سیوطی : حسن المحاضرہ ، جلد ۱ و ۲ - مطبوعہ مصر - (تاریخ طباعت ندارد)
- (۲۹) درة الغواص - حریری : مصحفه مخور بیک - لائپزگ ۱۸۷۱ء ،
- (۳۰) امام غزالی : احیاء العلوم - مصر ۱۳۰۶ء ،
- (۳۱) کتاب الاغانی - مصر ۱۳۲۳ء ،
- (۳۲) فرزدق : دیوان - بیروت ۱۳۵۳ء ،
- (۳۳) ابن قتیبہ : کتاب الشعر والشعراء - مصحفه دی خویہ - لیڈن ۱۸۷۵ء ،
- (۳۴) ابن الحاج : کتاب المدخل - جلد ۲ - اسکندریہ ۱۳۹۲ء ،
- (۳۵) گولڈزبرہ : *Muhammad. Studien, Vol. I. II., Halle 1875*

- (۳۶) بیکر: *Islam Studien vol. I (Der Kangel in Cultus des alten Islam, Berlin 1924)* اس مضمون کا حوالہ بیکر کے نام سے دیا گیا ہے
- (۳۷) لسان العرب - ابن منظور افریقی - بلاق ۱۳۰۸ھ ،
- (۳۸) تاج العروس - زبیدی - مطبوعہ مصر ،
- (۳۹) محیط المحيط ،
- (۴۰) کتاب العیون والحدائق فی اخبار الحقایق - مصححہ ژون بال - لیڈن ۱۸۵۳ء
- (۴۱) الکندی: کتاب الولاة والقضاة (اوقاف گب) بیروت ولیڈن ۱۹۰۸ء
- (۴۲) بلاذری: فتوح البلدان - مصر ۱۳۱۸ھ ،
- (۴۳) صحیح مسلم - مطبوعہ مطبعة دار الکتب العربیہ ۱۳۲۷ھ ،

محمد جمیل الرحمن ایم اے

پروفیسر عثمانیہ یونیورسٹی حیدرآباد دکن

مثنوی اسلحہ

(سلسلہ کے نئے وکیمیو ہی میگزین بابت ماہ اگست ۱۹۳۵ء)

ہندوستان

اب وقت آگیا ہے کہ ہم ہندوستان کی تاریخ کا جائزہ لیں اور اس ملک کے جنگی کارناموں کو اپنی تحقیقات کا مرکز بنالیں۔ غزنوی دور میں منجھتیوں اور لفظ کا مذکور اگرچہ بہت کم ملتا ہے۔ مگر جنگوں میں ان کا استعمال بھی ہے۔ مسعود غزنوی ۴۲۱ھ و ۴۳۱ھ نے جب قلعہ ہانسی کا محاصرہ کیا ہے۔ ابو الفضل بیہقی کی روایت ہے کہ عروس جو منجھتی کی ایک خاص قسم ہے قلعہ پر لگائی گئی اور پانچ جگہ نقب زنی سے کام لیا چنانچہ :-

" و لشکر منصور خاصہ غلامان سمرائی داد بدادند و [بر] قلعہ بھینچین عروس بر کار بود و آخر سبج گرفتند پنج جای و دیوار فرود آوردند و بشمشیر آن قلعہ بستند۔ (تاریخ بیہقی ص ۶۵)

غور کے حصار ترکہ تسخیر کے وقت بھی مسعود انہی آلات سے کام لیتا ہے، " لشکر را فرمود تا ہر چہار جانب فرود آئند و ہمہ شب کاری ساختند و منجھتی می نہادند۔ چون روز شد امیر بنشست و پیش کار رفت بنفس عبر بر خویش و منجھتہا بر کار کرد و سنگ روان کرد و سبج گرفتند از زیر دو برج کہ برابر امیر بود . . . و سنگ منجھتی با تیر بار شد . . . وقت نماز پیشین دیوار بزرگ از سنگ منجھتی بمقتاد و گرد و خاک و دود آتش بر آید و حصار زخمہ شد و غوریان آنجا بر حوش میدند و

